

Grzegorz Hryciuk

Wołyń pod okupacją radziecką

Niepodległość i Pamięć 15/1 (27) [1], 205-236

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Hryciuk

Instytut Historyczny
Uniwersytetu Wrocławskiego

Wołyń pod okupacją radziecką

Wołyń w latach 1939-1941

Zaostrzający się konflikt niemiecko-polski i widmo zbliżającej się nieuchronnie wojny odbiły się wyraźnym piętnem na życiu wszystkich społeczności zamieszkujących Wołyń. W celu zapewnienia bezpieczeństwa na obszarze województwa wołyńskiego jeszcze wiosną 1939 r. podjęto działania wymierzone przeciwko ludności niemieckiej. Pod zarzutem działalności antypaństwowej likwidowano strukturę organizacji społecznych oraz placówki kulturalne mniejszości niemieckiej. Do więzień i ośrodka odosobnienia w Berezie Kartuskiej trafiły setki Niemców¹. W miesiącach wiosennych i letnich 1939 r. nasiliły się też aresztowania Ukraińców podejrzanych o przynależność do OUN, rozpoczęte jeszcze w listopadzie 1938 r. Do sierpnia 1939 r. uwięzionych zostało ponad 600 osób z 764 zatrzymanych².

Działania wojenne w pierwszych dwu tygodniach września 1939 r. nie objęły zasadniczo ziem Wołynia. Jedynie bombardowania niemieckie dotknęły szlaków i węzłów kolejowych. Niektóre miejscowości regionu przez pewien czas stały się miejscem schronienia ewakuowanych z Warszawy władz i centralnych instytucji państwowych. W ośrodkach zapasowych, gdzie gromadzili się rezerwiści, formowane były kolejne jednostki etapowe i uzupełniające³.

Agresja radziecka w dniu 17 września 1939 r. dla większości mieszkańców Wołynia stanowiła zupełne zaskoczenie. Na odcinku wołyńskim działało silne zgrupowanie

- 1 Według relacji wojewody wołyńskiego Aleksandra Hauke-Nowaka do ośrodka odosobnienia w Berezie skierowano 200 aresztowanych działaczy niemieckich na Wołyniu. Reszta trafiła do obozu pracy w pobliżu Sarn. I. Polit podaje, że A. Hauke-Nowak „miał plany przesiedlenia nawet wszystkich kolonistów do powiatów wschodnich województwa wołyńskiego. Miało to nastąpić w momencie zbliżania się wojsk niemieckich, albo silnych wystąpień ze strony osadników”. N. Arndt, *Kolonie Korist*, „Wolhynische Hefte” (dalej: WH) 1979, F. 1, s. 21; H.K. Schmidt, *September 1939*, WH 1979, F. 1, s. 145-156; J. Weiss, *Heimat auf Zeit. Die Schulgemeinde Juljanow-Boratyn 1875-1940*, WH 1982, F. 2, s. 57-58; J. Wagner, *Erlebnisse eines Wolhyniendeutschen aus Cezaryn*, WH 1982, F. 2, s. 84-88; A. Jahns, *Umsiedlung der Bewohner von Brysze I, Kreis Luck, Wolhynien, 1939/40 in das Wartheland*, WH 1986, F. 4, s. 179; I. Polit, *Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938-1939*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. V, z. 4(20), s. 709.
- 2 O. Darowaneć, „Wetyka likwidacja” OUN na Wołyni (listopad 1938 – sierpień 1939 rr.), [w:] P. Mirczuk, *Narys istoriji OUN 1920-1939 roky*, Kyjiw 2007, s. 572-589.
- 3 *Polski Czyn Zbrojny w II wojnie światowej*, t. 1: *Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa 1979, s. 737-747; C.K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998, s. 201-202.

Armii Czerwonej – Szepietowska Grupa Armijna, która przemianowana została później na 5 Armię, dowodzoną przez komdiwa Iwana Sowietnikowa. W jej skład w początkowym okresie wchodziły dwa Korpusy Strzeleckie – 8 i 15 KS liczące 5 dywizji: 45, 60, 87, 44 i 81 DS oraz 36 Brygada Pancerna. Nieoczekiwany atak radziecki wprowadził w dezorientację wielu dowódców oddziałów polskich. Podczas gdy część wojsk podjęła walkę – oddziały KOP pod Sarnami, Szackiem, jednostki polskie w okolicach Krzemieńca, w niektórych miejscach nie zdecydowano się na stawienie choćby symbolicznego – w obliczu przewagi liczebnej i technologicznej Armii Czerwonej – oporu. Ostatecznie oddziały radzieckie zajęły cały obszar Wołynia w przeciągu kilku dni – 23 września forsując Bug⁴.

„Wyzwoleńczemu pochodowi” – jak określano go w propagandzie i późniejszej radzieckiej historiografii – Armii Czerwonej towarzyszyły lub poprzedzały go akcje oddziałów powstańczych tworzonych głównie przez komunistów (być może z inspiracji radzieckich służb bezpieczeństwa) oraz – incydentalnie – zwolenników OUN. Skierowane były one nie tylko przeciwko reprezentantom administracji polskiej, ale także właścicielom ziemskim oraz osadnikom i uchodźcom. W tych przypadkach, gdy ruchawka wybuchała na obszarach, na których znajdowały się jeszcze dostatecznie silne oddziały wojska polskiego, dochodziło do krwawych działań odwetowych i pacyfikacyjnych ze strony polskiej. Najwięcej wystąpień odnotowano w północnych powiatach woj. wołyńskiego – w kowelskim (15) i łuckim (11)⁵.

Pojawienie się zbrojnych bojówek i oddziałów było najbardziej skrajnym i radykalnym przejawem niezwykle pozytywnej na ogół reakcji ukraińskiej ludności Wołynia na wiadomość o agresji radzieckiej. Jak wynika z dziennika prawosławnego duchownego Maksyma Fedorczyka dominującym uczuciem była radość i pełne nadziei oczekiwanie. Pod datą 18 września 1939 r. Fedorczyk zapisał: „Młodzież szykuje bramę triumfalną. Wszyscy zjednoczyli się tak komuniści jak i niekomuniści”. Dzień później zanotował: „Wszyscy cieszyli się jak dzieci, będziemy mieli swoje ukraińskie szkoły, ziemię, wszystko przejdzie w ręce Ukraińca. Dość panowania Polaków!”⁶.

Kierownictwo radzieckie, jeszcze przed rozpoczęciem akcji wojskowej, przygotowało podstawowe wytyczne polityki okupacyjnej. Na zajętych – „wyzwolonych” – terenach – organizowane miały być tymczasowe organy władzy (cywilnej) – od szczebla województwa po poszczególne wsie, przy czym władze wojewódzkie i powiatowe składać się miały z funkcjonariuszy partyjnych przybyłych z Ukrainy Wschodniej (włączonych tymczasowo w skład aparatu politycznego wojska), przedstawiciela NKWD oraz jednego zaufanego reprezentanta miejscowej ludności. We wsiach – rady wiejskie tworzone miały być przez deklarujących swoją lojalność przedstawicieli miejscowej społeczności. Tym nowym organom władzy podlegać miały tworzone od postaw siły porządkowe w postaci gwardii robotniczych i milicji. Bardziej rozbudowany plan działań unifikacyjnych zatwierdzony został przez kierownictwo radzieckie 1 października 1939 r.⁷

4 *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939*, t. 2: *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, Warszawa 1996, s. 296-299, 307-315; C.K. Grzelak, op. cit., s. 241-246, 286-306, 391-399, 510.

5 A. Rukkas, *Antypolski zbrojni występy na Wołyni (wereseń 1939 r.)*, [w:] *Wołyń i Chołmszczyzna 1938-1947 rr. Polsko-ukraińskie protystożannia ta joho widłunnia. Doslidzennia, dokumenty, spohady*, Lwów 2003, s. 123-138; W. Moroz, *Dijalnist' OUN naperedodni i na poczatku druhoji switowoji winy*, [w:] P. Mirczuk, op. cit., s. 597.

6 *Ukrajinskij zdwyh: Wołyń 1939-1955*, ed. W. Serhijczuk, Kyjiw 2005, s. 16.

7 M. Gnatowski, *Radzieckie władze tymczasowe na północno-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej (wrzesień – grudzień 1939). Zarys tematu i problemy badawcze*, [w:] *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*. Studia pod redakcją A. Sudoła, Bydgoszcz 1998, s. 91-94; N. Lebediewa, *Politiuuro CK WKP(b) i sowietizacja prisojediniionnych k SSSR w 1939 g. tierritorij*, [w:] *ibidem*, s. 40-41.

Tymczasowe władze na szczeblu wojewódzkim zostały formalnie ustanowione (decyzją Rady Wojskowej Frontu Ukraińskiego) 3 października 1939 r. Na czele Tymczasowego Zarządu Województwa Łuckiego stanął Wasyl Behma⁸.

Włączenie nowych nabytków terytorialnych do Białoruskiej i Ukraińskiej SRR oraz wprowadzenie ustroju radzieckiego, nacjonalizacja wielkiego przemysłu i własności rolnej odbyć się miały na życzenie i za zgodą samych mieszkańców okupowanych („wyzwolonych”) terenów. Dokonać tego miały wyłonione w toku tajnych, wolnych i demokratycznych wyborów przedstawicielstwa miejscowej ludności. Przygotowane w błyskawicznym tempie (kampania propagandowa i działania organizacyjne zajęły zaledwie dwa tygodnie) wybory odbyły się 22 października 1939 r. Według oficjalnych danych wzięło w nich udział ponad 95,4% uprawnionych do głosowania. Na jedyną listę kandydatów oddać miano na Wołyniu około 90,6% głosów. W 8 okręgach kandydaci nie otrzymali jednak odpowiedniej liczby głosów (ponad 50%) i wybory musiały zostać powtórzone⁹.

Delegaci do Zgromadzenia Narodowego (Ludowego) Ukrainy Zachodniej podczas obrad we Lwowie (26-28 października 1939 r.) uchwalili wprowadzenie władzy radzieckiej na Ukrainie Zachodniej, przyłączenie jej do Ukraińskiej SRR oraz konfiskatę zakładów przemysłowych, banków, majątków obszarniczych. Decyzje o włączeniu nowych nabytków terytorialnych zostały podjęte przez Radę Najwyższą ZSRR (1 listopada 1939 r.), a nieco później (14 listopada 1939 r.) także przez Radę Najwyższą Ukraińskiej SRR na specjalnej sesji. Konsekwencją tych aktów prawnych było nadanie dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 29 listopada 1939 r. obywatelstwa radzieckiego nowym mieszkańcom ZSRR¹⁰.

Po formalnej aneksji ziem polskich na początku listopada 1939 r., pod koniec miesiąca dokonano ostatecznego rozgraniczenia obszarów okupowanych wcielonych do Białoruskiej i Ukraińskiej SRR. Granica między obiema republikami związkowymi miała biec granicą powiatu lubomelskiego i kowelskiego do styku z powiatem kobryńskim, dalej południową granicą powiatu kobryńskiego, następnie kierowała się na północny wschód do miejscowości Lelików. Od Lelikowa granica miała przebiegać na wschód do styku powiatów kobryńskiego drohiczyńskiego i koszyrskiego, zostawiając miejscowości Mukaszyn i Borki po stronie ukraińskiej, dalej południowym brzegiem jeziora Skoreń do miejscowości Gorynicze, a następnie rzeką Strumień, południowym brzegiem jeziora Sosno do miejscowości Para i Truszewo (po stronie białoruskiej). Dalej granica została wytyczona w kierunku południowo-wschodnim przez miejscowość Derewna (po stronie białoruskiej), Horodyszcze i Smorodzk (po stronie ukraińskiej) i dalej wzdłuż rzeki Stwigi pozostawiając miejscowości Żadeń, Przebrody, Drozdyn, Poznań i Budki po stronie ukraińskiej¹¹. Tym samym w granicach USRR znaleźć się miały południowe części woj. poleskiego zamieszkałe w większości przez ludność ukraińską. Ustalenia te zapadły po poważnym konflikcie między przywódcami białoruskiego (P. Ponomarienko) i ukraińskiego (N. Chruszczow) kierownictwa partyjnego, którego arbitrem został J. Stalin¹².

8 W. Serhijczuk, *Prawda pro „złotyj wereseń” 1939-ho*, Kyjiv 1999, s. 39-41.

9 W. Bonusiak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939-1941* („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”), Rzeszów 2006, s. 45-52.

10 Ibidem, s. 55-57.

11 Centralny Derżawnyj Archiw Hromadskich Objednań Ukrainy (dalej: CDAHOU), F-1, op. 6, s. 513, k. 242-243, Uchwała BP KC KP(b)U z 27 XI 1939 r. nr 863 op. „O rozgraniczeniu obwodów między USRR i BSRR”. „Czerwony Sztandar”, 8 XII 1939, nr 63.

12 W. Bonusiak, op. cit., s. 48-49.

Wprowadzając nowy podział administracyjny władze okupacyjne zdecydowały się podzielić dawne województwo wołyńskie na dwa, zbliżone do siebie wielkością obwo-
dy. Z zachodnich powiatów Wołynia (Włodzimierz Wołyński, Horochów, Kowel, Lu-
boml i Łuck) oraz z powiatu koszyrskiego (3243 km²) i skrawków powiatów drohi-
czyńskiego oraz kobryńskiego (po około 150 km²) z woj. poleskiego utworzono ob-
wód wołyński (ze stolicą w Łucku) o powierzchni około 20 tys. km². W styczniu
1940 r. w jego składzie utworzono 30 mniejszych jednostek administracyjnych – rejon-
ów: Beresteczko, Cumań, Hołoby, Hołowno, Horochów, Kamień Koszyrski, Kiwerce,
Kołki, Kowel, Lubieszów, Luboml, Łokacze, Łuck, Maciejów, Maniewicze, Ołyka,
Oździutycze, Poddebce (11 listopada 1940 r. siedzibę rejonu przeniesiono do Terem-
na), Poryck, Ratno, Rożyszcze, Siedliszcze, Sienkiewiczówka, Szack, Torczyn, Tu-
rzysk, Uściług, Werba, Włodzimierz Wołyński, Zabłocie. Bezpośrednio administracji
obwodowej podporządkowane były 3 większe ośrodki miejskie – Łuck, Kowel i Wło-
dzimierz Wołyński. Ze wschodnich powiatów województwa wołyńskiego (Równe,
Dubno, Kostopol, Zdołbunów, Sarny) oraz części powiatów stolińskiego i pińskiego
(po około 1750 km²) utworzono obwód rówieński o powierzchni około 20 tys. km².
W styczniu 1940 r. w obwodzie rówieńskim stworzono 30 rejonów: Aleksandria,
Bereźne, Dąbrowica, Demidówka, Derażno, Dubno, Hoszcza, Klesów, Klewań, Korzec,
Kostopol, Kozin, Ludwipol, Międzyrzecz, Mizocz, Młynów, Moroczne, Ostrożec,
Ostróg, Radziwiłłów (przemianowany na Czerwonarmiejsk), Rafałówka, Rokitno, Rów-
ne, Sarny, Stepań, Tuczyn, Werba, Włodzimierzec, Wysock, Zdołbunów oraz podległe
administracji obwodowej miasto Równe. Powiat krzemieniecki (podzielony w styczniu
1940 r. na 6 rejonów) znalazł się w granicach obwodu tarnopolskiego¹³.

Równocześnie z zaprowadzeniem nowego podziału administracyjnego stworzone zo-
stały – analogiczne do istniejących w całym Związku Radzieckim – struktury władzy.
Dominujące miejsce w nich zajmowały organy partii komunistycznej. Na czele Komit-
tetu Obwodowego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy w obwodzie wołyń-
skim stanął P.I. Tacenko (wcześniej przewodniczący Wydziału Rolnego KC KP(b)U),
w obwodzie rówieńskim I sekretarzem Komitetu Obwodowego KP(b)U został W. A.
Behma (do września 1939 r. sekretarz Kijowskiego obkomu KP(b)U do spraw kadr)¹⁴.
Nominacje te zatwierdzono – co interesujące – jeszcze w końcu listopada 1939 r. –
a więc na tydzień przed formalną decyzją o utworzeniu obwodów na inkorporowanych
do ZSRR terytoriach Polski. W pierwszych miesiącach 1940 r. powołano też komitety
rejonowe partii¹⁵. W skład partii komunistycznej na obszarze Wołynia początkowo
wchodzili wyłącznie tzw. wschodniacy – osoby delegowane do pracy z centralnej
i wschodniej Ukrainy. Jak się wydaje, pierwsze przypadki przyjęcia do partii miejsco-
wych aktywistów i komunistów nastąpiły dopiero w 1941 r. Liczba członków partii

13 CDAHOU, F-1, op. 6, d. 516, k. 22, uchwała BP KC KP(b)U z 10 XII 1939 r. nr 79 op. „O utworze-
niu organów partyjnych i radzieckich w powiatach obwodów wołyńskiego, drohobyckiego, lwowskiego,
rówieńskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego USRR”; s. 576, k. 39-62, uchwała BP KC KP(b)U
z 31 XII 1939 r. nr 92 op. „O utworzeniu rejonów w składzie obwodów wołyńskiego, drohobyckiego,
lwowskiego, rówieńskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego USRR”; s. 578, k. 12-15, uchwała BP
KC KP(b)U z 17 I 1940 r. nr 43 op. „O zmianie składu rejonów w obwodach wołyńskim, rówieńskim,
stanisławowskim, tarnopolskim i drohobyckim”; *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 13;
W. Bonusiak, op. cit., s. 92-93; *Derżawnyj archiw Wołyńskoj oblasti. Putiwnyk*, Kyjw 1990, s. 210;
Ukrajńska RSR. Administratywno-terytorialnyj podіл na 1 weresnia 1946 roku, Kyjw 1947, s. 45, 435.

14 CDAHOU, F-1, op. 6, d. 513, k. 235-236, Uchwała KC KP(b)U z 27 XI 1939 nr 860 „O składzie biur
obkomów KP(b)U i obłwykonkomów obwodów byłej Zachodniej Ukrainy”.

15 *Ukrajnškyj...*, s. 20-30.

nie była wysoka – w czerwcu 1941 r. było ich na Wołyniu najprawdopodobniej nie więcej niż 8-10 tysięcy. Odgrywali oni jednak zasadniczą rolę w aparacie władz okupacyjnych. Według danych z zachodniej części Wołynia na 1581 stanowisk nomenklaturowych w 1941 r. członkowie partii zajmowali 94,7%¹⁶.

Organy władzy stanowiącej i wykonawczej stanowiły rady deputatów różnych szczebli oraz ich – na poziomie rejonu i obwodu – prezydya (komitety wykonawcze), w których skupiała się faktyczna władza. Same rady stanowiły bowiem wyłącznie organ fasadowy. Początkowo od grudnia 1939 r. przez rok istniały jedynie organy wykonawcze rad – tj. komitety wykonawcze rad obwodach i rad rejonowych. Przewodniczący komitetu wykonawczego był osobą nr 2 w lokalnej hierarchii władzy. Na czele komitetu wykonawczego rady obwodowej (obłwykonkomu) w Łucku stanął H.Je. Hryszko, w Równem – P.K. Szczerbak. W skład komitetów wykonawczych wchodził – niejako z urzędu – formalnie wybierani – pierwsi sekretarze komitetu obwodowego KP(b)U. Obłwykonkomom podlegał cały aparat urzędniczy, podzielony na wydziały. Mniej rozbudowane struktury istniały w rejonach. Na szczeblu wsi organem wykonawczym był przewodniczący rady¹⁷.

Zakończenie procesu unifikacji ustrojowej i administracyjnej przyniosły przeprowadzone 15 grudnia 1940 r. wybory do rad wszystkich szczebli (od wiejskich poprzez rejonowe do obwodowych), dzięki którym powstała ostatecznie identyczna jak na pozostałych obszarach ZSRR struktura władz terenowych¹⁸. W wyborach tych – według danych oficjalnych – odnotowano najwyższą do tej pory frekwencję (na poziomie 99%) zbliżoną do pozostałych rejonów ZSRR. Warto zauważyć, że stworzenie rad na każdym szczeblu oznaczało wciągnięcie do współpracy z władzami okupacyjnymi i swego rodzaju partycypację w odpowiedzialności za jej posunięcia dziesiątków tysięcy miejscowych mieszkańców.

Istotną rolę w realizowaniu planów władz okupacyjnych pełnić miał aparat bezpieczeństwa. Początkowo we wrześniu i październiku 1939 r. cały ciężar działań represyjnych spoczywał na funkcjonariuszach NKWD wchodzących w skład grup operacyjnych NKWD powołanych jeszcze we wrześniu 1939 r. 6 listopada 1939 r. Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych ZSRR Ł. Beria wydał rozkaz o powołaniu terytorialnych struktur aparatu bezpieczeństwa na anektowanych terenach Polski. Powstały obwodowe (wojewódzkie) oraz powiatowe zarządy NKWD. Podział ten w grudniu 1939 r. i w pierwszych miesiącach 1940 r. dostosowany został do nowo wprowadzonego podziału administracyjnego. Na czele wołyńskiego zarządu obwodowego NKWD stanął I.M. Biłocerkowski, na czele rówieńskiego – R.W. Krutow. Obok funkcjonariuszy bezpieczeństwa państwowego NKWD podlegała również milicja oraz m. in. straż pożarna, rejestracja akt stanu cywilnego a nawet zarządzanie archiwami. Obsada pionów operacyjnych (tzw. czekistowskich) jak i administracyjnych oraz milicyjnego składała się wyłącznie lub prawie wyłącznie z funkcjonariuszy oddelegowanych z USRR, a także innych regionów ZSRR. Aparat NKWD na Wołyniu liczył kilka tysięcy osób (łącznie z pracownikami milicji). Był on jednak często wzmocniany – np. podczas przeprowadzania masowych akcji deportacyjnych lub w trakcie operacji przeciwko pol-

16 M. Kuczerepa, *Istoria Wołyni 1939-1941 rr. Nawczalnyj posibnyk*, Łuck 2006, s. 43; W. Bonusiak, op. cit., s. 64-88.

17 CDAHOU, F-1, op. 6, d. 513, k. 235-236, Uchwała KC KP(b)U z 27 XI 1939 nr 860 „O składzie biur...”; W. Bonusiak, op. cit., s. 93-101.

18 A. Głowacki, *Sowietci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941*, Łódź 1997, s. 39-125.

skiemu i ukraińskiemu podziemi. Oprócz tego dla ochrony bezpieczeństwa sieci komunikacyjnej powołano w listopadzie 1939 r. Wydział Transportowy NKWD Kolei Kowelskiej (obejmującej sieć kolejową na Wołyniu). Ten podział utrzymał się do lutego 1941 r., kiedy zdecydowano o rozdzieleniu NKWD na pion spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa państwowego. Tzw. pion czekistowski przeszedł do NKGB, NKWD podporządkowano milicję, sprawy administracyjne, formacje wojskowe, nadzór nad więzieniami, obozami itp. Reorganizacja na szczeblu lokalnym nastąpiła, jak się wydaje, w marcu 1941 r. W obwodzie wołyńskim aparatem NKWD kierował A.F. Muchin, a NKGB – I.M. Biłocerkowśkyj; w rejonie rówieńskim naczelnikiem zarządu NKWD został W.F. Mastycykyj. Do czerwca 1941 r. nie powołano naczelnika Zarządu NKGB w obwodzie rówieńskim, pełniącym obowiązki naczelnika przez cały ten okres był lejtant bezpieczeństwa państwowego Je.D. Łosiew¹⁹.

Od września 1939 r. przekształcenia na modłę radziecką wprowadzać zaczęto również w dziedzinie gospodarczej. Przeprowadzona została szeroko zakrojona nacjonalizacja majątku, w grudniu 1939 r. wycofano ostatecznie z obiegu walutę polską oraz podporządkowano radzieckim organizacjom – a w istocie upaństwowiono – spółdzielczość. Całą sferę produkcyjną poddano rygorom planowania i odgórnego scentralizowanego kierowania. Na wsi od 1940 r. podjęto – przy odwoływaniu się na ogół do łagodniejszych metod perswazji propagandowej – kolektywizację indywidualnych gospodarstw chłopskich. W zachodniej części Wołynia pierwszy kolchoz powstał już w styczniu 1940 r. we wsi Uchowieck w rejonie kowelskim. Jego organizatorem był przedwojenny członek KPZU M.A. Wasiuta. Agitacja, presja finansowa (obciążenia podatkowe), ograniczenia prawne dotyczące dopuszczalnej powierzchni gospodarstw doprowadziły do tego, że na początku czerwca 1941 r. na Wołyniu w kolchozach (bardziej formalnie niż faktycznie) znalazło się około 20% gospodarstw chłopskich, obejmujących ponad 20% ziemi ornej (ogółem 1134 kolchozy, w tym w obwodzie wołyńskim 663 kolchozy obejmujące 40 994 gospodarstw tj. 21,5% i 167 213 ha ziemi – tj. 22,3% ogólnej powierzchni upraw). Działania te w znacznej mierze zantagonizowały wieś. Przewodniczący kolchozów znaleźli się w grupie najbardziej znienawidzonych kolaborantów – na równi z donosicielami i przewodniczącymi rad wiejskich. Obok kolchozów zwłaszcza w miejsce wielkich majątków obszarnczych tworzone państwowe gospodarstwa rolne – sowchozy. Przyczółkiem władz radzieckich na wsi były również tworzone od 1940 r. MTS (stacje maszynowo-tractorowe) – stosunkowo nieliczne i słabo zaopatrzone w sprzęt rolny²⁰.

Unifikacja dotknęła również sfery oświaty i kultury. W styczniu 1940 r. całe szkolnictwo zostało zreorganizowane według radzieckich wzorów, zajęcia szkolne odbywać się miały już zgodnie z radzieckimi planami i z radzieckich podręczników. Podporządkowane państwu zostały placówki muzealne, teatralne i naukowe²¹. Unifikację programową i organizacyjną poprzedziła zaaranżowana przez władze okupacyjne

19 CDAHOU R-1, op. 6, d. 643, k. 122, Uchwała KC KP(b)U z 14 III 1941 „10 op. O zatwierdzeniu naczelników obwodowych zarządów narkomatu spraw wewnętrznych”; k. 124, „11. op O zatwierdzeniu naczelników obwodowych zarządów narkomatu bezpieczeństwa państwowego”; *Organy gosudarstwiennoj bezopasnosti SSSR w Wielikoj Oticzestwiennoj wojnie. Sbornik dokumentow*, t. 1: *Nakanunie*, Kn. 1 (*nojabr' 1938 g. – diekabr' 1940 g.*), Moskwa 1995, s. 172; Kn. 2: (*1 janwaria – 21 ijunia 1941 g.*), s. 120; I. Biłas, *Represywno-karalna systema w Ukraini 1917-1953. Suspilno-politycznyj ta istoryko-prawowyj analiz. U dwuch knyhad. Knyha persza*, Kyjiw 1994, s. 119-120; N.W. Pietrow, K.W. Skorkin, *Kto rukowodil NKWD 1934-1941. Sprawocznik*, Moskwa 1999, s. 77, 78.

20 A. Głowacki, op. cit., s. 128-169; W. Bonusiak, op. cit., 178-208; M. Kuczerepa, op. cit., s. 59-61.

21 A. Głowacki, op. cit., s. 411-592.

akcja zmiany języka wykładowego w szkołach z polskiego lub polskiego i ukraińskiego na ukraiński. Towarzyszyło temu zwiększenie sieci placówek szkolnictwa, tworzenie nowych szkół średnich o charakterze ogólnym i zawodowym. W Równem i Łucku oraz Krzemieńcu (należącym nominalnie do obwodu tarnopolskiego) wiosną 1940 r. powstały m.in. instytuty nauczycielskie, z ukraińskim językiem wykładowym, przygotowujące kadry dla szkół niepełnośrednich. Braki w kadrze nauczycielskiej uzupełniali także delegowani ze wschodu nauczyciele, którzy stanowić mieli nie tyle czynnik fachowy, co politycznie sprawdzony w dziele wychowywania młodego pokolenia. Dowodem ewolucji radzieckiej polityki narodowościowej wobec Polaków była – po okresie szeroko zakrojonej ukrainizacji – zgoda w kwietniu 1941 r. na uruchomienie od nowego roku szkolnego 1941/1942 wydziałów polskich w uczelniach pedagogicznych Równego i Łucka²².

Okupant starał się zminimalizować wpływy i rolę religii oraz kościołów. Nie decydując się na frontalny atak na Kościół rzymskokatolicki i Cerkiew, najczęściej uciekał się do szykan natury finansowej oraz prowadzenia aktywnej propagandy antyreligijnej i ateistycznej. Gdziekolwiek przejmowano świątynie i domy modlitwy. Znaczne straty poniosła zwłaszcza społeczność żydowska. Próbowano natomiast nie bez powodzenia podporządkować cerkiew prawosławną rosyjskiej hierarchii prawosławnej. Arcybiskup Nikołaj (Jaruszewicz) został tymczasowym egzarchą Zachodniej Ukrainy i Białorusi; do Poczajowa przybył archimandryta Pankratij wraz ze swoim pomocnikiem archimandrytą Niektarijem²³.

Okupacyjne władze radzieckie od chwili wkroczenia na tereny II Rzeczypospolitej rozpoczęły akcję aresztowań osób oskarżonych o działalność antyradziecką. Początkowo zatrzymaną dokonywały specjalne grupy operacyjne NKWD oraz Wydziały Specjalne NKWD, pełniące funkcję organów kontrwywiadu Armii Czerwonej. W okresie od września 1939 do maja 1941 r. ofiarą aresztowań na Wołyniu padło 21,5 tys. osób, w tym prawdopodobnie około 7 tys. Polaków, ponad 8 tys. Ukraińców i 5 tys. Żydów²⁴.

Największe straty poniosła ludność Wołynia podczas okupacji radzieckiej w wyniku masowych deportacji. W trakcie pierwszej „wywózki” w lutym 1940 r., która dotknęła grupę polskich osadników wojskowych i kolonistów, wysiedlono 17 795 osób, przede wszystkim do obwodu archangielskiego i wołogodzkiego²⁵. 13 kwietnia 1940 r.

22 CDAHOU, F-1, op. 6, d. 645, k. 39, Uchwała KC KP(b)U z 25 IV 1941 r. nr 107 „O organizacji polskich wydziałów przy uczelniach pedagogicznych m. Równem i Łucka, instytucie pedagogicznym i nauczycielskim w m. Lwowie dla przygotowania nauczycieli szkół z polskim językiem nauczania”; M. Kuczerepa, op. cit., s. 85-91.

23 Podczas pierwszej okupacji radzieckiej aresztowanych zostało kilkunastu księży rzymskokatolickich na Wołyniu. Kilku z nich zginęło z rąk radzieckich w latach 1940-1941. A. Głowacki, op. cit., s. 603-611; *Zachidnia Ukrajina pid bolszewykamy IX 1939 – VI 1941. Zbirnyk*, za red. M. Rudnykoi, Nju Jork 1958, s. 113-135; M.W. Szkarowski, *Russkaja Prawosławnaia Cerkow' pri Stalinie i Chruszczewie (Gosudarstwienno-cerkownyje otnoszenija w SSSR w 1939-1964 godach)*, Moskwa 2000, s. 104-106; zob. też: L. Popek, *Diecezja łucka*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*, pod red. Z. Zielińskiego, Katowice 1992, s. 498-499.

24 O.A. Gorłanow, A.B. Roginskij, *Ob ariestach w zapadnich obłastach Bielorusii i Ukrainy 1939-1941 gg.*, [w:] *Riepriessii protiv polakow i polskich grażdian*, Moskwa 1997, s. 97-104.

25 W obwodzie wołyńskim planowano wysiedlenie 1674 rodzin (9247 osób), a w obwodzie rówieńskim 1701 rodzin (8760 osób). Ostatecznie według danych zbiorczych NKWD z lutego 1940 r. deportowano z obwodu wołyńskiego 1613 rodzin (8858 osób), w tym 1672 osoby z rejonu Kamienia Koszyrskiego (do 1939 r. woj. poleskie), z obwodu rówieńskiego 1633 rodziny osadników (8333 osoby). Ponadto z obszaru byłego powiatu krzemienieckiego wywieziono 2781 osób. Niewielka rozbieżność między danymi Wojsk Konwojowych NKWD (17 795 osób wywiezionych z Wołynia) i danymi organów terytorialnych NKWD (około 18 300 deportowanych) wynika, być może, z faktu, że w transporcie z Kamienia Koszyrskiego znaleźli się również „osadnicy” z pow. kowelskiego. G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005, s. 195.

w kolejnej akcji deportacyjnej, która objęła rodziny represjonowanych, w 5 eszelonach (odprawionych z Sarn, Łucka, Zdołbunowa i leżącej na wschód od granicy polsko-rosyjskiej Szepietówki) skierowano do północnych obwodów Kazachstanu 6489 osób. Prawdopodobnie także oznaczony jako sformowany w Białej Cerkwi (obwód kijowski) transport 1218 zesłańców został skompletowany na Wołyniu²⁶. Ogółem z obwodu wołyńskiego wysiedlono w kwietniu 1940 r. 3235 osób (1035 rodzin), z obwodu rówieńskiego 4520 osób (1470 rodzin). Według danych obejmujących około 75% rodzin osób represjonowanych, które zamierzano wysiedlić, Polacy stanowić mieli 62,3%, Ukraińcy – 32,5%, Rosjanie – nieco ponad 2,2%, a Żydzi – niecałe 2% ogółu zesłańców²⁷.

Trzecia fala wywózek dotknęła uchodźców wojennych z września 1939 r., którzy w 1940 r. zgłosili się do powrotu do swoich miejsc zamieszkania pod okupacją niemiecką, ale nie zostali przyjęci przez władze niemieckie. 29 czerwca 1940 r. z terenu woj. wołyńskiego do obwodu nowosybirskiego i wołogodzkiego deportowano 13 941 osób tzw. bieżęńców (uciekinierów), w większości (ponad 75%) Żydów²⁸.

Po raz ostatni fala deportacji ogarnęła tereny tzw. zachodnich obwodów Ukrainy w maju 1941 r. 22 maja 1941 r. wywiezionych zostało z obszarów woj. wołyńskiego 2627 osób, głównie Ukraińców – członków rodzin osób ukrywających się, aresztowanych i skazanych m.in. za działalność w OUN²⁹.

Ogółem więc w latach 1940–1941 z Wołynia zostało wywiezionych około 42 tys. osób, z tego ponad 28,2 tys. osób mieszkających tam przed wrześniem 1939 r., w zdecydowanej większości Polaków.

Jako swoistą formę represji część ludności okupowanych ziem wschodnich II Rzeczypospolitej traktowała pobór do Armii Czerwonej, rozpoczęty jesienią 1940 r. Ze względu na brak źródeł, trudno jest podać nawet szacunkowe obliczenia. Uwzględniając najczęściej występujące oceny – 150–210 tys. wcielonych na całym obszarze okupacji radzieckiej, na Wołyn przypaść mogłoby co najmniej 25 tys. osób (z roczników 1917–1919)³⁰ oraz nieznaną bliżej liczbą zmobilizowanych z rezerwy w 1941 r. Tymczasem według ujawnionych w latach 90. XX wieku danych, w samym obwodzie rówieńskim w latach 1940–1941 wcielić miano do wojska 35,5 tys. osób!³¹ Niestety, ich weryfikacja jest na razie niemożliwa.

26 Ibidem.

27 Ibidem.

28 Na podstawie danych Wojsk Konwojowych NKWD. Według innych dokumentów NKWD na Kolei Kowelskiej (Wołyniu) sformowano 9 transportów, w których znalazło się 13676 deportowanych. W specjalnej informacji datowanej na 3 lipca 1940 r. skierowanej do Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych USRR Sierowa podano, że w obwodzie wołyńskim wywieziono 11160 uchodźców, a 841 osób samotnych aresztowano, w obwodzie rówieńskim wysiedlono 1844 „bieżeńców”, a 113 osób samotnych uwięziono. Zdaniem A. Gurjanowa z obszaru woj. wołyńskiego deportowano 12752 osoby. I. Bilas, op. cit., kn. 2, s. 151–152, 156; A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940-41*, „Karta” 1994, nr 12, s. 134-135; A.E. Gurjanow, *Polskie spiecpieriesielency w SSSR w 1940-1941 gg*, [w:] *Riepriessii...*, s. 119; *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, Warszawa-Moskwa 2003, s. 580-581.

29 A.E. Gurjanow, *Massztaby dieportacji nasielenija w głub' SSSR w maje-ijunie 1941 g.*, [w:] *Riepriessii...*, s. 164; *Organy...*, t. 1, kn. 2, s. 154.

30 W woj. wołyńskim było około 50,4 tys. mężczyzn z roczników 1917–1919, podlegających poborowi. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe, Statystyka Polski, Seria C, z. 70, Województwo wołyńskie*, Warszawa 1938, s. 30.

31 *Knyha pamjati Ukrainy. Riwneńska obłast'*, t. 4, Lwów 1998, s. 155.

W wyniku porozumienia radziecko-niemieckiego z 16 listopada 1939 r. z obszarów Polski, które znalazły się pod okupacją radziecką, w tym z Wołynia, miała zostać przesiedlona do III Rzeszy ludność niemiecka. Umowa przewidywała utworzenie na Wołyniu 3 terenowych sztabów przesiedleńczych we Włodzimierzu Wołyńskim, Kostopolu i Łucku (jednocześnie siedzibie Głównego Pełnomocnika strony niemieckiej). Funkcję tę objął SS-Obersturmbannführer Horst Hoffmeyer. Na Wołyniu zamieszkiwać miało – według szacunków strony niemieckiej – około 57 tysięcy etnicznych Niemców. Poważne kontrowersje budziła sprawa całkowicie spolonizowanych Olędrow. Ostatecznie 12 grudnia 1939 r. zapadła decyzja o umożliwieniu im także wyjazdu z Wołynia. Ludność niemiecka miała zostać przewieziona transportem kolejowym przez Uściług i Brześć (z obszaru północno-wschodniego Wołynia i Polesia), większość jednak miała przejechać granice tzw. trekami, transportem konnym, który umożliwiał przewiezienie choć części dobytku ruchomego chłopów. Transporty konne przekraczać miały Bug w Dorohusku i pod Kodniem oraz mostem pontonowym zbudowanym przez saperów niemieckich pod Uściługiem. Plany te uległy modyfikacji. W drugiej połowie grudnia 1939 r. zdecydowano, że większość przesiedleńców zostanie przewieziona pociągami³².

Komisje niemieckie rozpoczęły urzędowanie 8 grudnia 1939 r. Ich działalność spotkała się z ogromnym zainteresowaniem miejscowej ludności niemieckiej, która gremialnie zgłaszała chęć wyjazdu. Podstawowym dokumentem potwierdzającym niemiecką narodowość były metryki wydawane przez pastorów ewangelickich, w przypadku baptystów i innych wyznań dokumenty wydawane przez urzędy gminne³³.

Pierwszy transport kolejowy ruszył 14 grudnia, a pierwszy transport konny 21 grudnia 1939 r. Jeden z tzw. treków – z Topczy, znajdował się w drodze ponad tydzień, a jego trasa liczyła aż 320 km. Cała akcja przesiedleńcza odbywała się w ciężkich warunkach zimowych. Konieczność oczekiwania na pociągi na stacjach kolejowych, znaczne odległości ze wsi zamieszkałych przez kolonistów do miejsc załadunku (60-70 km) powodowały, że zdarzały się przypadki zachorowań, a nawet śmierci w drodze, zwłaszcza dzieci. Jednak według danych niemieckich śmiertelność w transporcie była niewielka – odnotowano bowiem 20 przypadków zgonów. Trudy przejazdu, choroby spowodowane wyziębieniem organizmu zebrały swoje żniwo w okresie późniejszym. Tylko do kwietnia 1940 r. zmarło w obozie tranzytowym ponad 900 osób³⁴.

Ostatecznie od 14 grudnia 1939 do 7 lutego 1940 r. wyjechało z Wołynia i Polesia na zachód 66297 osób, w tym 3362 tzw. Olędrow³⁵. Przesiedleńcy z Wołynia

32 S. Döring, *Die Umsiedlung der Wolhyniendeutschen in den Jahren 1939 bis 1940*, Frankfurt am Main 2001, s. 94. *Das Deutschtum in Ostpolen*, hsgb. von V. Kauder, Leipzig 1939, s. 31, 93.

33 Bundesarchiv Berlin (dalej: BAB), R 59/302, k. 59-61, Pismo współpracownika komisji przesiedleńczej na obszarze Wo II Kostopol Moersa do Volksdeutsche Mittelstelle z 9 III 1940; H.K. Schmidt, op. cit., s. 17-18.

34 BAB, R 59/302, k. 58, 60, Pismo współpracownika...; N. Arndt, op. cit., s. 22; J. Weiss, op. cit., s. 58-59; F. Ritz, *Die alte Heimat Milaszow*, WH 1982, F. 2, s. 79; A. Jahns, op. cit., s. 180-181; H. Wolz, *Umsiedlung 1939 aus Wolhynien nach Deutschland*, WH 1988, F. 5, s. 228-230; H.K. Schmidt, op. cit., s. 20-24; G. Zirkwitz, *Wie ich als Kind Luck erlebte. Erinnerungen aus meiner frühen Jugend*, WH 1990, F. 6, s. 129; S. Döring, op. cit., s. 124-133.

35 S. Döring, op. cit., s. 133-134. Według danych zawartych w „Meldunku” Głównego Pełnomocnika ds. Przesiedlenia Horsta Hoffmaeyra z 5 II 1940 r. z Wołynia przesiedlonych zostało 66408 osób – 33364 z rejonu Łucka, 22552 z rejonu Kostopola i 10492 z okolic Włodzimierza Wołyńskiego. BAB, R 59/301, k. 45, Meldunek o dotychczasowym wyniku przesiedlenia z Galicji, Wołynia i terenu Narwi, 5 II 1940. Według późniejszych danych Urzędu Statystycznego Rzeszy wysiedlone zostały 64554 osoby, w tym 31801 mężczyzn i 32753 kobiet. Jak wynika z polskich przekazów nie wszyscy Olędrzy wyjechali wraz z kolonistami niemieckimi, niewielka część z nich pozostała na Wołyniu, dzieląc niekiedy w 1943 r. losy ludności polskiej. E. Ludwig, *Erinnerungen an die Kolonie Neudorf. Ab 1928 Mościce*, WH 2001, F. 12, s. 148; s. 140; E. Bütow, *Die Bug-Holländer und ihre Geschichte in Wolhynien und Polen*, WH 2001, F. 12, s. 140; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945*, t. 1, Warszawa 2000, s. 521-522.

umieszczeni zostali początkowo w obozie w Łodzi, następnie osiedleni m.in. w gospodarstwach chłopskich na obszarze Wielkopolski³⁶. Na Wołyniu pozostała nieliczna kilkusetosobowa grupa Niemców i osób pochodzenia niemieckiego.

Na początku marca 1940 r. władze radzieckie podjęły decyzje o wzmocnieniu ochrony nowych granic państwowych ZSRR. W związku z tym zamierzano z 800-metrowej strefy nadgranicznej wysiedlić wszystkich mieszkańców oraz wyburzyć ich zabudowania. Na terenach wcielonych do USRR „przesiedlanie” (przenoszenie mieszkańców ze strefy nadgranicznej do innych wsi w obrębie obwodów) miało się rozpocząć po 20 kwietnia 1940 r. natomiast wysiedlanie (przenoszenie mieszkańców na inne miejsce w obrębie tej samej wsi) planowano przeprowadzić w maju 1940 r. Na obszarze byłego woj. wołyńskiego zamierzano przenieść w obrębie tej samej wsi 427 rodzin (2142 osoby) i przesiedlić do innych wsi 3457 rodzin (15 289 osób). Ponadto do wschodniej części województwa (ówczesny obwód rówieński) skierować miano 2582 rodziny z obwodu drohobyckiego. Przesiedleńcy mieli zostać zakwaterowani w gospodarstwach pozostawionych przez Niemców i wywiezionych „osadników”³⁷. Najprawdopodobniej zamierzano w nich osiedlić Ukraińców z Chełmszczyzny i Łemków, którzy skorzystali z możliwości przesiedlenia do ZSRR w 1940 r. Na Wołyniu planowano przyjąć 2300 rodzin (6900 osób) spośród 5 tys., które miały przybyć³⁸. Brakuje jednak danych, by ustalić jaka część z 13 tys. przesiedleńców, którzy ostatecznie zdecydowali się na wyjazd z GG, trafiła na Wołyń.

„Wielka likwidacja” OUN na Wołyniu przez władze polskie w latach 1938-1939, choć osłabiła nacjonalistów ukraińskich, nie spowodowała jednak pełnego rozbitcia organizacji. Po wybuchu wojny siatka ta została zasilona przez zwolnionych z więzień i aresztów członków OUN. Znalazł się wśród nich m.in. Iwan Skopjuk, odsiadujący od 1934 r. długoletni wyrok więzienia. Przystąpił on do odbudowy struktur organizacji³⁹. O nastrojach panujących wśród członków i sympatyków OUN i ich chęci do walki świadczą przeprowadzone już w październiku i listopadzie 1939 r. akcje przeciwko władzom radzieckim m.in. w pow. krzemienieckim⁴⁰. Dalsze prace – koordynowane już przez centralę w Krakowie – miały skupić się na przygotowaniach do powstania, które optymistycznie planowano na maj 1940 r. Zahamowane one zostały przez falę aresztowań na wiosnę 1940 r., które objęły także konspiratorów ukraińskich z Wołynia. Organy NKWD bardzo szybko uznały zwalczanie podziemia ukraińskiego za niezwykle ważne, a po zneutralizowaniu podziemia polskiego na wiosnę 1940 r., najważniejsze zadanie. Już w pierwszej połowie 1940 r. w obwodzie wołyńskim prowadzone były dwie sprawy agenturalnego rozpracowania przeciwko OUN o znamienych zresztą kryptonimach „Niedobityje” i „Wyrodki”⁴¹.

36 S. Döring, op. cit., s. 242-310.

37 CDAHOU, F-1, op. 16, s. 19, k. 169-172, Uchwała BP KC KP(b)U z 5 IV 1940 r. nr 476 o wysiedleniu i przesiedleniu z 800 m. strefy nadgranicznej. ; zob. też: Derżawnyj Archiw Wołyńskojj Obłasti (dalej: DAWO), P-1, op. 3, s. 7, k. 63, „Plan przesiedlenia gospodarstw z 800-metrowej strefy przygranicznej w obwodzie wołyńskim”, 25 IV 1940 r. Zob. też: W. Siemaszko, E. Siemaszko, op. cit., t. 1, s. 152, 154-157, 166, 174, 204, 254.

38 CDAHOU, F-1, op. 16, s. 19, k. 60, Uchwała BP KC KP(b)U z 12 II 1940 r., nr 190 „O rozsiedleniu ludności ewakuowanej z terytorium Niemiec na terytorium zachodnich obwodów USRR”.

39 M. Kuczerępa, op. cit., s. 113; O. Darowaneć, W. Moroz, W. Murawśkyj, *Nacjonalistyczny ruch 1920-1930-tych roków (materiały do biohraficznego dowidnyka)*, [w:] P. Mirczuk, op. cit., s. 811.

40 *Orhanizacija Ukrajnśkych Nacionalistiw i Ukrajnśka Powstanska Armija. Istoryczni narysy*, Kyjiw 2005, s. 17.

41 *Roman Szuchewycz u dokumentach radiańskych orhaniw derżawnoji bezpeky (1940-1950)*, t. 1, Kyjiw 2007, s. 58-60.

Obok Skopjuka na Wołyniu działał, przerzucony tam z terenu Generalnego Gubernatorstwa, Iwan Kłymiw „Lehenda”. Jak wynika z przechwyconych przez radziecki aparat bezpieczeństwa dokumentów głównym celem podziemia ukraińskiego było nadal przygotowanie powstania, którego wybuch przesunięto na jesień (wrzesień-październik 1940 r.)⁴². O przeniesieniu terminu zdecydował zarówno rozwój wydarzeń międzynarodowych, jak i kolejne aresztowania dokonane przez NKWD. Na przełomie 1940/41 r. (początek 21/22 XII 1940) nastąpiło zmasowane uderzenie w struktury OUN. W ich wyniku została rozbita organizacja OUN we Włodzimierzu Wołyńskim, a w nocy z 6 na 7 stycznia 1941 r. zatrzymany został Iwan Skopjuk. Ogółem w grudniu 1940 r. i styczniu 1941 r. za przynależność do OUN aresztowano w obwodzie wołyńskim 56, a w obwodzie rówieńskim – 10 osób⁴³. Stronie radzieckiej nie udało się jednak sparaliżować działalności OUN, którą przejął Wołodymyr Robitnyćkyj⁴⁴.

Masowe aresztowania przyczyniły się do tego, że część zidentyfikowanych członków OUN ukrywała się na wsi. W kwietniu 1941 r. tylko w obwodzie rówieńskim ukrywało się 159 osób⁴⁵. Próby ich zatrzymania wiązały się z dużym ryzykiem dla funkcjonariuszy NKWD. Osaczani w zasadzkach i podczas obław OUN-owcy z reguły używali broni palnej, a nawet granatów. W czerwcu 1941 r. Ludowy Komisarz Bezpieczeństwa Państwowego Ukrainkiej SRR P. Meszyk pisał więc: „Doświadczenie walki organów NKGB z kontrewolucyjnymi formacjami OUN w zachodnich obwodach USRR pokazuje, że w ostatnim czasie formy tej walki przyjmują coraz bardziej ostry charakter i opór OUNowców wobec przedsięwzięć podejmowanych przez organy władzy radzieckiej staje się coraz bardziej zacięty”⁴⁶. Świadectwem tego były chociażby przypadki śmierci funkcjonariuszy – śmierć naczelnika kostopolskiego RO NKGB Basiukowa i jego współpracowników Iwanowa i Niefachowa – od granatu zdetonowanego przez obojczyka w momencie aresztowania, gdy ten znajdował się już w ich rękach⁴⁷.

W 1941 r. powstawały niewielkie oddziały lub grupy, które m.in. prowadziły działalność dywersyjną albo likwidowały aktywistów wiejskich, pracowników administracji radzieckiej, informatorów radzieckich służb bezpieczeństwa. Ich aktywność wzrosła zwłaszcza wiosną 1941 r. W maju 1941 r. odnotowano w obwodzie wołyńskim 12 aktów terroru – 19 zabitych i 6 rannych a w obwodzie rówieńskim – 6 aktów terroru, w wyniku których 3 osoby poniosły śmierć, a 5 zostało rannych⁴⁸. Sytuacja nie uległa zmianie i w czerwcu. 15 czerwca 1941 r. o godzinie 23 we wsi Małe Drogostaje w rejonie młynowskim zastrzelony został aktywista Nikołaj Rowalski (żona i 5-letnia córka zostały ranne), a we wsi Boremiec (rej. ostrożecki) raniony z broni palnej przewodniczący miejscowej rady wiejskiej Romaszczuk⁴⁹.

Mimo wprowadzenia odpowiedzialności zbiorowej (wysiedlenia rodzin „nielegalów” w maju 1941 r.) i represji spadających na wszystkich pomagających bojowcom, członkowie OUN cieszyli się, jak konstatowano w jednym z meldunków NKGB z obwodu

42 Ibidem, s. 20-24.

43 Ibidem, s. 157-158, 161; *Orhanizacija...*, s. 24; M. Kuczerepa, op. cit., s. 116.

44 O. Darowaneć, W. Moroz, W. Murawśkyj, op. cit., s. 799.

45 *Organy...*, kn. 2, s. 118.

46 *Roman Szuchewycz...*, s. 227.

47 Ibidem, s. 229.

48 *Organy...*, kn. 2, s. 240.

49 *Roman Szuchewycz...*, s. 225.

rówieńskiego, dużym poparciem nie tylko wśród „średniaków”, ale także „biedniaków” i mogli liczyć zawsze na wsparcie licznej rzeszy „sympatyków”⁵⁰.

Choć w wyniku wielkiej akcji przeciwko nacjonalistom ukraińskim podjętej przez NKWD na początku kwietnia 1941 r. i trwającej jeszcze w maju w tzw. zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR aresztowano ponad 1,5 tys. osób, działaczom OUN, którzy pozostali na wolności, udało się nie tylko zachować – ale jeśli wierzyć wewnętrznym dokumentom ukraińskim – nawet rozbudować sieć organizacyjną. Przed wybuchem wojny radziecko-niemieckiej w obwodzie rówieńskim istnieć miało 500 stanic (wiejskich komórek OUN) liczących 3 tys. członków, w obwodzie wołyńskim – 450 stanic, skupiających około 2 tys. członków. Poza zasięgiem OUN znajdować się miało jedynie 380 wsi. W Kowlu, Równem i Janowej Dolinie zorganizowane zostały specjalne robotnicze komórki OUN, w Kowlu i Równym organizacje junaków (w szkołach średnich), a w Równem także organizacja studencka. W pierwszej dekadzie maja 1941 r. w oczekiwaniu na nieodległy już konflikt III Rzeszy ze Związkiem Radzieckim powołane zostały obwodowe ukraińskie narodowe rewolucyjne prowody (w składzie: przewodniczący, komendant milicji, komendant wojskowy, naczelnik zarządu gospodarczego, komunikacji i oświaty ludowej). Do 20 maja 1941 r. utworzone też niższe ogniwa władz, mianowano nawet komendantów milicji w miastach i wsiach⁵¹.

Niemal od razu po zajęciu Wołynia w 1939 r. przez okupanta radzieckiego, jeszcze we wrześniu 1939 r., powstawać zaczęły polskie organizacje konspiracyjne. W pierwszym okresie przeważały inicjatywy lokalne. Mimo iż tworzyli je zaufani, znający się członkowie przedwojennych organizacji politycznych, społecznych lub paramilitarnych dość szybko na ich trop wpadały radzieckie organy bezpieczeństwa. Do połowy 1940 r. NKWD na Wołyniu zlikwidowało aresztując członków i sympatyków kilka większych organizacji polskich, w tym m.in. „polską organizację powstańczą z centrum w mieście Włodzimierzu Wołyńskim” kierowaną przez oficerów Wojska Polskiego (16 aresztowanych), „kontrewolucyjną organizację powstańczą” „Związek Strzelecki” (w Kostopolu – 6 aresztowanych), „kontrewolucyjną organizację powstańczą” w Łucku pod nazwą „Druga Brygada”, „kontrewolucyjną grupę zajmującą się przetrzucaniem członków organizacji na Węgry i do Francji” z Łucka pod nazwą „Komitet Obrony Rządu Polskiego”, „antyradziecką młodzieżową organizację nacjonalistyczną” wykrytą także w Łucku wśród uczniów pod nazwą „Pionierzy Nowej Polski” oraz „Śmiertelną Drużynę Ludową” (właściwie „Śmiertelne Drużyny Ludowe”), działającą we wschodniej części Wołynia. W rejonie ludwipolskim rozbita została „kontrewolucyjna organizacja powstańczą” „Powstańcy Wołynia”, która miała 1 maja 1940 r. dokonać zabójstwa rodziny urzędnika radzieckiego. W rejonie kostopolskim została natomiast zdemaskowana „polska organizacja nacjonalistyczna” „Związek Wyzwolicielei Ojczyzny”, która – co mogło wydawać się szczególnie groźne dla władz radzieckich – „koordynowała” swoje działania z nacjonalistami ukraińskimi⁵². Stosunkowo najdłużej (do lutego 1941) przetrwały na Wołyniu komórki Kresowych Batalionów Śmierci⁵³.

50 *Organy...*, kn. 2, s. 118.

51 *Ukrajinske derżawotworennia. Akt 30 czerwnia 1941. Zbirnyk dokumentów i materialiw*, Lwiv-Kyjiv 2001, s. 212-213.

52 *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939-1941*, Warszawa-Moskwa 2001, s. 259, 261, 329, 331, 333, 335.

53 R. Wnuk, *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 189-190.

Największą i najbardziej rozbudowaną organizacją podziemną był jednak Związek Walki Zbrojnej. Pierwsze próby podporządkowania centralnemu ośrodkowi dyspozycyjnemu powstałych na Wołyniu struktur konspiracyjnych podjęto jeszcze jesienią 1939 r. Ostatecznie w lutym 1940 r. powołana została związana z siatką ZWZ-I we Lwowie Komenda Okręgu ZWZ Wołyń na czele z Kazimierzem Jaźwińskim ps. „Blaks”. Swoimi wpływami objęła ona Równe, Zdołbunów, Kowel, Łuck, Dubno, Kostopol i Krzemieniec. Kierowana przez „Blaksa” organizacja padła jednak ofiarą aresztowań już w marcu 1940 r.⁵⁴ Ogółem do połowy kwietnia 1940 r. NKWD we wschodniej części Wołynia aresztowało 88 osób, a w zachodniej – 53 ludzi. W ręce radzieckich władz bezpieczeństwa dostały się szyfry, a także plany wystąpienia powstańczego na obszarze okupacji radzieckiej. Członkowie ZWZ na Wołyniu obok przygotowań do powstania, szykowali także plany akcji bieżącej. Wśród rozważanych akcji znaleźć się miał np. atak na siedzibę rejonowego wydziału NKWD w Janowej Dolinie w celu odbicia aresztowanych członków organizacji⁵⁵.

Próby zjednoczenia lokalnych struktur konspiracyjnych podjął także w lutym 1940 r. przybyły z Warszawy, desygnowany na dowódcę Okręgu ZWZ przez gen. Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza (wyznaczonego na dowódcę Komendy Okupacji Sowieckiej ZWZ), płk. Tadeusz Majewski ps. „Śmigiel”. W lutym 1940 r. powstała więc – niezależnie od organizacji podporządkowanej ZWZ we Lwowie – równoległa Komenda Okręgu ZWZ Wołyń. Podporządkowały się jej grupy konspiratorów we Włodzimierzu Wołyńskim, Łucku, Kowlu, Krzemieńcu, Dubnie, Równem i Zdołbunowie⁵⁶. Zdaniem NKWD ZWZ obok przygotowań „do zbrojnego wystąpienia” i „aktów dywersji na kolei” planował przeprowadzenie „zamachów terrorystycznych na deputowanych do Rady Najwyższej USRS i BSRS”. Organizacja prowadziła aktywne rozpoznanie organów partyjnych i bezpieczeństwa a także jednostek Armii Czerwonej, dysponowała ponadto „tajną radiostacją, szyfrem, bronią i siatką lokali konspiracyjnych i kontaktowych”⁵⁷.

Aresztowanie Majewskiego 30 maja 1940 r. i dalsze zatrzymania członków wołyńskiego ZWZ przyniosły bardzo poważne osłabienie tętna polskiego życia konspiracyjnego na Wołyniu. Do marca 1941 r. ukrywał się jeszcze zastępca „Śmigła” Antoni Hermaszewski. Jednak jako pełniący obowiązki komendanta wołyńskiego Okręgu ZWZ występował od września lub października 1940 r. Bolesław Zymon, ps. „Waldy Wołyński”, najprawdopodobniej agent-prowokator radzieckich służb bezpieczeństwa⁵⁸.

Ze względu na brak dokładnych danych dotyczących liczby osób zatrzymanych pod zarzutem udziału w konspiracji polskiej można jedynie szacować, że liczba aresztowanych w latach 1939-1941 podejrzanych o to Polaków przekroczyć mogła tysiąc osób.

---

54 Ibidem, s. 166-175.

55 *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 1: *Polskie podziemie 1939-1941 Lwów, Kołomyja, Stryj, Złoczów*, Warszawa-Kijów 1998, s. 61, 63.

56 R. Wnuk, op. cit., s. 175-187.

57 *Polskie...*, s. 661; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 3: *Polskie podziemie 1939-1941 Od Wołynia do Pokucia, część pierwsza*, Warszawa-Kijów 2004, s. 277, 279.

58 R. Wnuk, op. cit., s. 165, 187.

Warto dodać, że część materiałów NKWD dotyczących walki z podziemiem polskim, w roku 1941 r. dostała się w ręce niemieckich funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa wchodzących w skład Einsatzgruppen operujących na Wołyniu⁵⁹.

Mimo formalnie poprawnych stosunków niemiecko-radzieckich obie strony – zarówno III Rzesza jak i Związek Radziecki, zwłaszcza w 1941 r., umacniały swoją obecność wojskową w rejonie nadgranicznym. Wołyń od 1939 r. był terenem stacjonowania oddziałów Armii Czerwonej wchodzących w skład 5 Armii Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego. W obliczu zbliżającej się wojny w I połowie 1941 r. nastąpiło wyraźne wzmocnienie jednostek radzieckich rozlokowanych na Wołyniu. Tuż przed wybuchem walk na Wołyniu stacjonowało co najmniej 93 tys. żołnierzy. W skład 5 Armii dowodzonej przez gen. mjr M.I. Potapowa wchodził 15 Korpus Strzelecki (dowódca płk I.I. Fieduniński) z dowództwem w Kowlu, w składzie 45 Dywizji Strzeleckiej (dyslokowanej w Szacku, Lubomlu i Kowlu) i 62 Dywizji Strzeleckiej (stacjonującej w okolicach Bereżec) oraz 27 Korpus Strzelecki, (dowódca gen. mjr P.D. Artiemienko), w skład którego wchodziły: 87 Dywizja Strzelecka (Włodzimierz Wołyński), 124 Dywizja Strzelecka (Horochów) i – odsunięta na wschód – 135 Dywizja Strzelecka. 135 Dywizja Strzelecka wraz z 22 Korpusem Zmechanizowanym (dowódca – gen. mjr M.S. Kondrusiew, skład: 19 DPanc w Równem, 41 DPanc. we Włodzimierzu i Lubomlu oraz 215 Dywizja Zmotoryzowana w Równem), dysponującym 746 czołgami oraz 9 Korpusem Zmechanizowanym (dowódca – gen. mjr K. Rokossowski; skład 20, 35 DPanc. i 131 DZmot.) dysponującym 300 czołgami, stacjonującym na wschód od przedwojennej granicy II Rzeczypospolitej tworzyć miały II rzut armii. Dowódcy 5 Armii podporządkowane zostały także 1 Brygada Artylerii Przeciwpancernej Odvodu Naczelnego Dowództwa (OND), 589 pah OND, 4 dywizjony artylerii przeciwlotniczej (tworzące Rówieński Brygadowy Rejon OPK), 2 Włodzimierski, 9 Kowelski Rejon Umocniony (w sile od 2 do 4 batalionów karabinów maszynowych i 2 dywizjonów artylerii) i 2 węzły oporu (każdy w sile batalionu) 4 Strumiłowskiego Rejonu Umocnionego, a także 2 oddziały (w sile pułku nasyconego bronią maszynową) wojsk pogranicznych NKWD (98 Lubomelski i 90 Włodzimiersko-wołyński). Oprócz sił lądowych 5 Armii podporządkowano 14 Mieszaną Dywizję Lotniczą w składzie 3 pułków lotnictwa myśliwskiego i pułku lotnictwa szturmowego (bez sprzętu) – ogółem 174 samoloty oraz 62 Dywizję Lotnictwa Bombowego (4 pułki lotnictwa bombowego bliskiego zasięgu i 2 pułki lotnictwa szturmowego) – w sile 213 samolotów. W drodze na Wołyń w drugiej połowie czerwca 1941 r. znajdowały się częściowo kolejne jednostki Armii Czerwonej, przeznaczone do wzmocnienia zgrupowania 5 Armii – 19 KZmech. (40, 43 DPanc., 213 DZmot. – ogółem 450 czołgów) i 31 Korpus Strzelecki (193, 195, 200 DS)⁶⁰.

Na Lubelszczyźnie skoncentrowało się silne zgrupowane wojsk niemieckich w składzie 6 armii oraz 1 Grupy Pancerniej, którym udało się na kierunkach natarcia uzyskać znaczną przewagę. Plan dowództwa niemieckiego przewidywał główne uderzenie w kierunku na Łuck – Równe, na północ od wcinającego się klinem w pozycje niemieckie tzw. występu lwowskiego. Rozpoczęta 22 czerwca 1941 r. ofensywa niemie-

59 BAB, R 59/698, k. 26, Meldungen aus den besetzten Ostgebieten nr 11, 10 VII 1942.

60 R.S. Irinarchow, *Kijewskij osobyj...*, Moskwa-Minsk 2006, s. 14-17, 24-27, 31-33, 35-36, 81-82, 117, 119, 134, 159-160, 162-163, 174, 272-273; A.W. Isajew, *Ot Dubno do Rostowa*, Moskwa 2005, s. 54-112; A.W. Władimirskij, *Na kijewskom naprawlenii. Po opytu wiedenija bojowych dejstwj wojskami 5-j armii Jugo-Zapadnogo fronta w ijunie-sientjabrie 1941 g.*, Moskwa 1989, s. 19-39; Je. Drig, *Miechanizirowanyje korpusa RKKa w boju. Istorija awtobronietankowych wojsk Krasnoj Armii w 1940-1941 godach*, Moskwa 2005, s. 278-284, 465-469, 514-518.

cka zakończyła się olbrzymim sukcesem. Oddziały radzieckie nie były w stanie zatrzymać dywizji Wehrmachtu. W nieudolnie przeprowadzonej próbie powstrzymania natarcia niemieckiego, w której wzięło udział 5 radzieckich korpusów zmechanizowanych, liczebnie i w sprzeczcie przeważających nad dywizjami niemieckimi, na skutek braku koordynacji działań i chaosu w dowodzeniu, a także w obliczu znacznie bardziej efektywnie działającego lotnictwa niemieckiego siły radzieckie poniosły olbrzymie straty. Jednostki Armii Czerwonej po 9 dniach musiały wycofać się na wschód, na linię dawnych umocnień granicznych, pozostawiając w rękach niemieckich cały obszar Wołynia⁶¹.

W pierwszych dniach wojny radziecko-niemieckiej wycofujący się funkcjonariusze NKWD i NKGB dokonali mordów w niemal wszystkich więzieniach wołyńskich. Na 12 dni przed wybuchem wojny znajdowało się w nich 5470 osób. Ze względu na bliskość granicy nie udało się władzom radzieckim wywieźć więźniów z Włodzimierza Wołyńskiego, 22 czerwca 1941 rozstrzelano więc 36 skazanych na karę śmierci, część pozostałych rozstrzelali już po ucieczce administracji żołnierze Wojsk Konwojowych NKWD. Z więzienia w Kowlu uwolniono 300 osób, 194 rozstrzelano, 154 pozostało w celach. Do największej tragedii doszło w Łucku, gdzie – po próbie buntu – rozstrzelano niemal wszystkich więźniów (2000, zwolniono jedynie 84 osoby). W więzieniu w Dubnie zamordowano 260 osób oskarżonych o przestępstwa kontrrewolucyjne, więźniów z Równego i Krzemieńca wywieziono na wschód, a 77 więźniów w Ostrogu zamordowano 28 czerwca 1941 r. Ogółem więc ofiarą mordów padło na Wołyniu co najmniej 2500 więźniów, w większości Ukraińców⁶².

Wieść o wybuchu wojny zaktywizowała nacjonalistyczne podziemie ukraińskie. Wystąpienia bojówek i oddziałów OUN, do których przygotowywano się od maja 1941 r. m.in. szyjąc opaski z napisem „ukraińskie wojsko” i wyszywając sztandary, w niektórych miejscach miały przybrać rozmiary wojny partyzanckiej. Doszło do buntów zatrzymanych lub ataków na więzienia radzieckie w Łucku i Krzemieńcu. Oddziały ukraińskie miały m.in. samodzielnie zająć Beresteczko i Werbę, w której rozstrzelano 50 milicjantów i funkcjonariuszy NKWD. Według źródeł ukraińskich zaciekle walki toczyły się w rejonie kostopolskim o wieś Derażne. W okolicach Łucka działał miał 300-osobowy oddział partyzancki. Zgodnie z danymi ounowskimi w czerwcu i lipcu 1941 r. w walkach na Wołyniu zginęło 500 nacjonalistów ukraińskich. Mieli oni zadać dotkliwe straty Armii Czerwonej sięgające 2100 zabitych i 900 wziętych do niewoli. Materiały radzieckie i niemieckie nie potwierdzają takiej skali zaangażowania w walkę oddziałów ukraińskich⁶³. Działania OUN służyć miały zapewne legitymizacji tworzonych z inicjatywy nacjonalistów w większości rejonów Wołynia natychmiast po ustąpieniu Armii Czerwonej lokalnych ukraińskich organów władzy.

W krótkim okresie okupacji radzieckiej, trwającej na Wołyniu 21 miesięcy, zaszły na jego terenie daleko idące przekształcenia o charakterze politycznym, ekonomicz-

61 R.S. Irinarchow, op. cit., s. 296-587. Do 30 VI 1941 22 Korpus Zmechanizowany stracił ponad 50% żołnierzy i blisko 600 czołgów.

62 Zdaniem ukraińskich autorów Ołeha Romaniwa i Inny Feduszczak na Wołyniu w czerwcu i lipcu 1941 r. śmierć poniosło 4700 więźniów. I. Biłas, op. cit., kn. 2, s. 234, 237, 244, 247-248, 251, 267-268; K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1995, s. 82-86, 95-98, 101, 103, 159-162; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941*, Warszawa 2001, s. 105-111; O. Romaniw, I. Feduszczak, *Zachidnoukrajinska trahedija 1941*, Lwiv-Nju Jork 2002, s. 61-63, 237-244.

63 *Orhanizacija...*, s. 31-44; *Ukrajinske...*, s. 213.

nym, a także społecznym i demograficznym, które w części na trwałe zmieniły nie tylko warunki życia, ale także skład etniczny ludności tego regionu.

Wołyń w latach 1944-1946

Ponowne zajęcie obszarów byłego województwa wołyńskiego przez Armię Czerwoną w 1944 r. przyniosło podjęcie na nowo procesów zapoczątkowanych jeszcze w latach 1939-1941. Władze radzieckie już od 1943 r. rozpoczęły przygotowania do restytucji swojego panowania na Wołyniu. Ze względu na dogodne – zwłaszcza w północnej części regionu – warunki do prowadzenia wojny partyzanckiej przesunięte zostały na ten teren silne zgrupowania partyzantki radzieckiej. Obok walki z okupantem niemieckim, niezwykle krwawych zmagani z oddziałami UPA obecność jednostek partyzanckich miała – nie tylko symbolicznie – dokumentować radziecką zwierzchność nad tym obszarem. Nieprzypadkowo zapewne dowódcą jednego ze zgrupowań partyzanckich został – awansowany w międzyczasie do stopnia generała majora – Wasyl Behma, pełniący równocześnie od lutego 1943 r. funkcję I sekretarza „podziemnego” obwodowego komitetu KP(b)U w obwodzie rówieńskim. Przy wołyńskim zgrupowaniu partyzanckim 2 czerwca 1943 r. także utworzono „podziemny” komitet obwodowy KP(b)U na czele z O. Fiodorowem⁶⁴.

Większa część Wołynia została wyzwolona spod okupacji niemieckiej w toku ciężkich walk trwających od stycznia do kwietnia 1944 r. Po ustabilizowaniu linii frontu na okres dwu miesięcy, w toku kolejnej, letniej ofensywy Armii Czerwonej do 21 lipca 1944 r. zajęte zostały, stosunkowo już niewielkie, obszary północnego i północno-zachodniego Wołynia⁶⁵.

Podstawowym zadaniem strony radzieckiej stało się odtworzenie struktur władzy od obwodów, poprzez rejony aż do poszczególnych wsi. Ze względu na braki kadrowe (opierano się w pierwszym rzędzie na funkcjonariuszach partyjnych delegowanych ze wschodu, zwłaszcza tych mających już doświadczenie w pracy na Wołyniu w latach 1939-1941) proces ten odbywał się nie bez trudności. Nader ostrożnie, podobnie jak w latach 1939-1941, sięgano po miejscowe kadry. W 1946 r. najważniejsze stanowiska na Wołyniu obsadzone były w blisko 90% przez przybyszy ze wschodu⁶⁶. Powszechna była obawa i niechęć wobec wołyńskich Ukraińców. Wołyń traktowany był zresztą przez niektórych „aparaczyków” ze wschodu jak kraj podbity, a jego mieszkańcy niczym tubylcy z kolonii. W 1944 r. prokurator Łucka Korobow zarządził wśród mieszkańców miasta zbiórkę pościeli dla pracowników prokuratury, a miejski wydział handlu w Łucku nie wydawał kartek na chleb stałym mieszkańcom miasta, motywując, że ludność miejscowa jest w stanie sama się wyżywić⁶⁷.

Na czele obwodowych struktur partyjnych w 1944 r. ostatecznie stanęli: w obwodzie rówieńskim – W. Behma, w obwodzie wołyńskim – I. Profatiłow, przewodniczącym komitetu wykonawczego rady obwodowej w zachodniej części Wołynia został P. Reszetniak. O ile do końca 1944 r. udało się także stworzyć władze na szczeblu

64 *Istorija mist i sil' Ukrajinśkoji RSR. Roweńska oblast'*, Kyjiw 1973, s. 46; *Istorija mist i sil' Ukrajinśkoji RSR. Wołyńska oblast'*, Kyjiw 1970, s. 38.

65 W. Kud', *Frontowi operaciji iz wyzwolennia Wołyni w 1944 roci*, [w:] *Wołyń u Druhij switowij wjni. Zbirnyk naukowych ta publicystycznych statej*, Łuck 2005, s. 140-179.

66 CDAHOU, F-1, op. 75, s. 62, k. 15, Informacje o ukompletowaniu pracownikami nomenklaturowymi organizacji partyjnych, komsomolskich, radzieckich i gospodarczych zachodnich obwodów USRR USSR, 1 IV 1947.

67 *Orhanizacija...*, s. 316.

rejonowym, o tyle – na skutek bardzo silnego przeciwdziałania nacjonalistów ukraińskich – nie udało się powołać struktur administracji w wielu regionach wiejskich Wołynia. Wbrew optymistycznym danym w jednym tylko obwodzie rówieńskim w styczniu 1945 r. faktycznie nie istniały aż 173 rady wiejskie m.in. w rejonie wysockim, włodziemierzeckim, rafajłowskim. W niektórych częściach Wołynia władza radziecka kończyła się na granicach wsi lub miasteczka – „stolicy” rejonu (np. rejon stepański, ludwipolski, demidowski) – jakkolwiek wyjazd przedstawiciela administracji „w teren” wymagał zbrojnej eskorty⁶⁸.

W takiej sytuacji trudno było natychmiast powrócić do pełnej realizacji zadań przerwanych w 1941 r. Daleko pilniejsze wydawało się opanowanie terenu i likwidacja zbrojnych struktur nacjonalistów ukraińskich niż np. forsowna kolektywizacja. Pierwszy kolchoz we wschodniej części Wołynia (obwód rówieński) powstał dopiero w styczniu 1945 r. i przez rok pozostał... jedynym⁶⁹. Świadectwem zdolności organizacyjnych i propagandowych nowych władz stały się natomiast wyniki wyborów do Rad Najwyższych ZSRR i USRR 10 lutego 1946 r., w których – według oficjalnych danych – w obwodzie wołyńskim wzięło udział 99,97% wyborców, spośród których aż 99,38% głosować miało na kandydatów jedynej listy „bolszewików i bezpartyjnych”, a w obwodzie rówieńskim uczestniczyło 99,86% uprawnionych do głosowania, z których 98,40% opowiedziało się za listą⁷⁰.

Zasadniczym zadaniem władz radzieckich było spacyfikowanie „wyzwolonych” obszarów, poprzez likwidację operujących tu oddziałów UPA oraz konspiracji nacjonalistycznej. W 1944 r. siły OUN-UPA były bardzo poważne – obliczano je (po mobilizacji) na 10 do 13-16 tys. osób. Na skutek ciężkich strat poniesionych w trakcie walk w 1944 r., na początku 1945 r. uległy one wyraźnemu zmniejszeniu. Według ocen radzieckich w styczniu 1945 r. w zachodniej części Wołynia operować miało 37 oddziałów i grup UPA liczących 1839 osób, a we wschodniej części aż 119 grup zbrojnych liczących 4036 partyzantów. Jesienią 1944 r. walczyło na Wołyniu już tylko 14 większych jednostek UPA (w sile batalionu – „kurenia”, choć oficjalnie używano nazwy brygada). Liczba partyzantów operujących na zachodzie regionu na skutek strat odniesionych w walce, demobilizacji i dezercji spadła z 3048 osób (1 I 1944) do 1270 (15 VIII 1944). Po kolejnej wielkiej akcji przeciwpartyzanckiej podjętej zimą 1945 r. liczba upowców stopniała do około 1860 w połowie marca 1945 r. Kres istnieniu oddziałów partyzanckich na Wołyniu przyniosła „Wielka Blokada” w styczniu i lutym 1946 r. Pod koniec maja 1946 r. władze radzieckie oceniały, że we wschodniej części Wołynia operowały 4 „grupy bandyckie”, składające się z 60 osób. W obwodzie wołyńskim działały już tylko bojówki zbrojnego podziemia OUN⁷¹.

Oddziały partyzanckie UPA na Wołyniu wchodziły w skład Generalnego Okręgu Wojskowego UPA-Północ. Obejmował on także część ziem zabużańskich oraz południowe obszary Polesia, zamieszkałe przez ludność ukraińską. Południowo-wschodnia

68 *Istorijska mist... Rowenska...*, s. 46; *Istorijska mist..., Wołyńska...*, s. 39; Centralny Derżawnyj Archiw Wysszychykh Orhaniv Włady ta Uprawlinnia Ukrainy (dalej: CDAWOWUU), R-582, op. . 11, s. 46, k. 29-30, Notatka wyjaśniająca pełnomocnika ds. statystyki obw. rówieńskiego, 1 II 1945.

69 *Ibidem*, k. 110. Dane o liczbie ludności obwodu rówieńskiego według stanu na 1 II 1945, 17 II 1945.

70 *Litopys Ukrajinskoji Powstanskoji Armiji. Nowa serija*, t. 3: *Borot'ba proty UPA i nacjonalistycznoho pidpillia: direktywni dokumenty CK Kompartiji Ukrainy 1943-1959*, Kyjiw-Toronto 2001, s. 228.

71 *Litopys neskorenoji Ukrainy. Dokumenty, materiały, spohady*, Kn. 2, Lwiv 1997, s. 170; *Litopys Ukrainjskoji...*, t. 3, s. 145; *Litopys Ukrajinskoji...*, t. 5: *Borot'ba proty UPA i nacjonalistycznoho pidpillia: informacijni dokumenty CK KP(b)U, obkomiv partii, NKWS-MWS, MDB-KDB 1943-1959, Knyha druha: 1946-1947*, Kyjiw-Toronto 2002, s. 133.

część obwodu rówieńskiego jak i teren powiatu krzemienieckiego podporządkowane były dowództwu UPA-Południe. UPA-Północ dzieliła się na 4, od sierpnia 1944 r. na 2 Okręgi Wojenne. Komendantem krajowym UPA-Północ był Dmytro Klaczkiwski ps. „Ochrym”, a po jego śmierci w 1945 r. funkcję tę przejął Iwan Łytwynczuk ps. „Dubowyj” (według innych danych M. Kozak). Klaczkiwski pełnił równocześnie funkcję Prowodnika OUN na Ziemi Północno-Zachodniej. Komendantem UPA-Południe był Wasyl Kuk ps. „Łemysz”. W 1945-46 struktury zaplecza UPA (czyli siatki OUN) oraz UPA w związku z ponoszonymi stratami podlegały częstym reorganizacjom⁷².

W pierwszej fazie walk z UPA w 1944 r. do działań zbrojnych oddelegowane zostały liczne jednostki Armii Czerwonej i „Smiersza” oraz Wojsk Wewnętrznych NKWD. W czerwcu 1944 r. na obszarze Wołynia operowały 9 i 10 DS NKWD oraz 4 Brygady Strzeleckie (17, 20, 21, 24), oraz 18 Pułk Kawalerii. W drugiej połowie 1944 r. ciężar walk coraz bardziej zaczął przenosić się na wojska NKWD. Jesienią (w październiku 1944 r.) w obwodzie wołyńskim stacjonowały: 9 DS i jeden batalion 18 BS oraz dywizjon 18 PK – o liczebności 5285 żołnierzy, w obwodzie rówieńskim – 16, 20, 21, 24 BS, liczące 8754 żołnierzy i w powiecie krzemienieckim większość 21 BS – ponad 1000 żołnierzy. Ponadto jako wzmocnienie w październiku 1944 r. przybyły do Łucka 192 pułk ochrony przedsiębiorstw przemysłowych (1200 osób) oraz pociąg pancerny. Siły te wspomagane były przez dwa oddziały wojsk pogranicznych NKWD (90 i 98) oraz jeden z pułków 32 Dywizji Wojsk Ochrony Kolei NKWD⁷³.

W zwalczaniu ukraińskiego podziemia zasadniczą rolę spełniały organy NKGB oraz NKWD. Liczebność radzieckiego aparatu bezpieczeństwa na Wołyniu była w poszczególnych obwodach i rejonach zróżnicowana i zależna od liczby mieszkańców, liczby rejonów wiejskich oraz większych miast. Wydziały rejonowe NKGB obsadzone były z reguły przez 4 do 11 osób, w miastach na prawach rejonu liczba funkcjonariuszy NKGB była wyższa i mogła sięgać nawet 28-55 osób. W przypadku NKWD wydziały rejonowe (zapewne łącznie z milicjantami) liczyły od 28 do 78, a nawet 110 funkcjonariuszy⁷⁴. Niższy od nominalnego był stan faktyczny funkcjonariuszy NKGB

72 *Litopys neskorenoji...*, s. 185; P. Sodol, *Ukrajńska Powstancza Armia 1943-1949. Dowidnyk*, Nju-Jork 1994, s. 24-52; A.W. Kentij, *Ukrajńska Powstancza Armia 1944-1946* rr., Kyjiw 1999, s. 31-36, 76-78; *Litopys Ukrainjskoji...*, t. 8: *Wołyń, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944-1946. Dokumenty i materiały*, Kyjiw – Toronto 2006, s. 13-48.

73 W 1944 r. na obszarze Wołynia do walki z UPA rzucone zostały także oddziały dywizji partyzanckiej im. S. Kowpaka pod dowództwem gen. P. Werszyhory (1635 osób). I. Bitas, op. cit., Kn. 2, s. 478-485, 495-497; Z. Palski, *Straty ludności ukraińskiej na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w okresie od lutego 1944 do końca 1947*, [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”* Łuck, 27-29 kwietnia 1999, Warszawa 1999, s. 288-302; W. Serhijczuk, *Desiat' buremnych lit. Zachidnoukrajński Zemli u 1944-1953 rr. Nowi dokumenty i materiały*, Kyjiw 1998, s. 105, 144, 146-147, 150-155.

74 DAWO, P-1, op. 2, s. 14, k. 17, Paszport – sprawozdanie rejonu łuckiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 33, Paszport – sprawozdanie rejonu lubieszowskiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 45, Paszport – sprawozdanie rejonu lubomelskiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 56, Paszport – sprawozdanie rejonu maniewickiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 69, Paszport – sprawozdanie rejonu otyckiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 84, Paszport – sprawozdanie rejonu werbskiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; s. 15, k. 49, Paszport – sprawozdanie miasta Włodzimierza Wołyńskiego obwodu wołyńskiego na 10 X 1944; k. 172, Paszport – sprawozdanie miasta Kowla obwodu wołyńskiego na 10 X 1944. Początkowo w tzw. zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR powoływać miano jedynie rejonowe oddziały NKWD i NKGB. Jednak w październiku 1944 r. na najwyższym szczeblu – w Moskwie – zapadła decyzja o przekształceniu oddziałów rejonowych NKWD i NKGB w Wydziały i „czasowym zwiększeniu ich etatów”. I. Andruchiw, A. Francuz, *Stanistawszczyzna: dwadziat' buremnych lit (1939-1959). Suspilno-politycznyj ta istoriko-prawowyj analiz*, Riwno-Iwano-Frankiwsk 2001, s. 119.

i NKWD. W obwodzie wołyńskim liczba vacatów w NKGB sięgała w 1944 r. 34%, w obwodzie rówieńskim aparat NKGB liczył około 300 osób⁷⁵. Na 1 stycznia 1945 r. liczba funkcjonariuszy NKWD w obwodzie wołyńskim wynosiła 1673 (na 2038 etatów), a w obwodzie rówieńskim – 1548 (na 2068 etatów). W połowie 1945 r. liczba funkcjonariuszy NKWD wzrosła do 1811 w zachodniej części Wołynia (11% wakatów) i 1812 (12% wakatów) w obwodzie rówieńskim⁷⁶.

Sposób rekrutacji osób wydelegowanych do pracy w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR spowodował, że wśród funkcjonariuszy NKGB przeważali Rosjanie (np. w obwodzie rówieńskim na 306 funkcjonariuszy NKGB – 256 było Rosjanami). Ze względu na kompletowanie milicji (wchodzącej w skład NKWD) po części spośród ludności miejscowej w tym pionie odsetek Ukraińców był wyższy⁷⁷.

Na czele obwodowego zarządu NKGB w Równem stał płk BP Fiodor Cwietuchin, a w Łucku płk BP Michaił Szestakow. Naczelnikiem Obwodowego Zarządu NKWD w Łucku był płk Jakowienko, w Równem początkowo płk BP Prichodczenko, a następnie Władimir Trubnikow⁷⁸.

Struktura obwodowych zarządów NKGB i NKWD była w znacznym stopniu odbiciem struktury centralnych organów NKWD i NKGB. Najistotniejszą rolę z punktu zwalczania podziemia odgrywał wydział 2 (kontrwywiadowczy) UNKGB oraz Wydział do Walki z Bandytyzmem UNKWD⁷⁹. Zakres kompetencji obu pionów aparatu bezpieczeństwa nie tyle uzupełniał się, co w znacznej mierze pokrywał się.

Swoją rolę w likwidacji podziemia ukraińskiego miały także struktury Wydziału Transportowego NKGB Kolei Kowelskiej (kierowane przez płk. W. Koczetkowa) oraz Kontrwywiadu Wojskowego „Smiersz” Lwowskiego Okręgu Wojskowego kierowane przez gen. mjr. M. Popieriekę⁸⁰.

Zwalczanie podziemia (głównie ukraińskiego) koordynowane było na miejscu przez przedstawicieli najwyższego kierownictwa republikańskiego NKWD i NKGB. Na mocy wspólnego rozkazu Ł. Berii i W. Mierkułowa z 9 października 1944 r. o „przedsięwzięciach w sprawie wzmocnienia walki z ounowskim podziemiem i likwidacji zbrojnych band OUN w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR” kierowanie „pracą agenturalno-operacyjną w sprawach walki z ounowskim podziemiem i zbrojnymi bandami OUN UNKWD-UNGB” w obwodach wołyńskim, rówieńskim i tarnopolskim przekazano zastępcy Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych USRR Strokaczowi, któremu do pomocy wyznaczono zastępcę Ludowego Komisarza Bezpieczeństwa Państwowego USRR Jesimienkę i naczelnika Wojsk Wewnętrznych NKWD okręgu ukraińskiego generała majora Marczenkę⁸¹.

Najbardziej zaciekle walki z ukraińską partyzantką nacjonalistyczną toczyły się na Wołyniu w 1944 r. Intensyfikacja ich nastąpiła po ranieniu gen. M. Watutina, dowódcy 1 Frontu Ukraińskiego przez oddział UPA 29 lutego 1944 r. w zasadzce na drodze

75 *Politycznyj teror i teroryzm w Ukraini XIX-XX st. Istoryczni narysy*, Kyjiw 2002, s. 695.

76 *OUN i UPA u druhih switowij wiji*, „Ukrajnśkyj istorycznyj żurnał” 1995, nr 3, s. 121-122.

77 *Politycznyj...*, s. 695-696.

78 *Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 2: *Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946*, Warszawa-Kijów 2000, s. 305, 391; *Organy...*, Kn. 2, s. 148.

79 *Politycznyj...*, s. 752-753; *Łubianka. Organy WCzK-OGPU-NKWD-NKGB-MGB-MWD-KGB 1917-1991. Sprawoznik*, sost. A. I. Kokurin, N. W. Pietrow, Moskwa 2003, s. 226-227, 235.

80 *Polska i Ukraina...*, t. 2, s. 943; *Litopys Ukrainśkoji...*, t. 5, s. 119-125.

81 I. Andruchiw, A. Francuz, op. cit., s. 116-117.

z Korca do Równego. M.in. w kwietniu doszło do rozbicia w toku wielkiej akcji w lasach krzemienieckich (bitwa pod Hurbami) zgrupowania partyzanckiego UPA-Południe. Według danych radzieckich od lutego do 31 grudnia 1944 r. na Wołyniu zabitych zostało 20 207 „bandytów”, zatrzymano 20 573 osoby⁸².

Brakuje tak dokładnych danych dotyczących 1945 r. Liczba strat przypisywanych podziemi ukraińskiemu pozostać miała na takim samym, jak w 1944 r., wysokim poziomie. Według danych Wojsk Wewnętrznych NKWD, na które przypadła mniej więcej połowa zlikwidowanych „bandytów”, w obwodzie rówieńskim i wołyńskim zginąć miało co najmniej 8 tys. osób, a dalsze 2200 na obszarze powiatu krzemienieckiego⁸³. W 1946 r. ciężar walk przeniósł się wyraźnie na podgórskie tereny Galicji Wschodniej. W roku tym w toku tysięcy akcji „operacyjno-czekistowskich” zabitych zostało na Wołyniu 1691-1701 członków podziemia, a 1688 lub nawet 3315 zostało aresztowanych⁸⁴.

Sukcesom władz radzieckich sprzyjało także szerokie wciąganie ludności cywilnej do działań przeciwko OUN-UPA szczególnie poprzez włączanie do rozmaitych formacji samoobronnych czy parapolicyjnych („bataliony niszczycielskie”, „grupy samoobrony”, „uzbrojone oddziały aktywu partyjno-radzieckiego”), a także masowy werbunek donosicieli. W lutym 1945 r. na usługach aparatu bezpieczeństwa (NKWD i NKGB) w obwodzie wołyńskim znajdowało się 68 rezydentów, 391 agentów i 3982 informatorów, we wrześniu 1945 r. siatka denuncjatorów tylko pionu NKWD składała się z 29 rezydentów, 224 agentów i 2177 informatorów⁸⁵.

Porażki ponoszone przez OUN-UPA i działania operacyjne podjęte przez NKWD – w tym wysiłki zmierzające do dezintegracji kierownictwa nacjonalistów ukraińskich – przyniosły spore rezultaty. W 1945 r. doszło do wewnętrznych konfliktów w łonie podziemia. Dokonana została czystka wśród komendantów i powstańców UPA oraz działaczy OUN przeprowadzona przez SB OUN pod wodzą M. Kozaka ps. „Smok”. Sporadycznie dochodziło nawet do walk UPA z SB OUN. We wschodniej części Wołynia jeden z działaczy OUN – S. Janyszewskij stworzył konkurencyjną krajową OUN-Południe. W wyniku tego konfliktu śmierć poniosło blisko 1900 osób⁸⁶.

Jedną z form pacyfikacji terenu jeszcze w 1944 r. był pobór do wojska. Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej została przeprowadzona bezwzględna mobilizacja do Armii Czerwonej obejmująca 34 roczniki (1894-1927). Mobilizacja objęła ponad 10%

82 I. Biłas, op. cit., kn. 2, s. 584; A.W. Kentij, op. cit., s. 141; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, 445-448; D. Wiedieniejew, *Odissieja Wasilija Kuka. Wojenno-politiceskij portriet posledniego komandujuszczego UPA*, Kijew 2007, s. 96-98, tu też polemika dotycząca strat OUN-UPA.

83 Do strat bezpowrotnych podziemia ukraińskiego należałoby doliczyć aresztowanych i osadzonych, skazanych na karę śmierci. W 1944 r. na najwyższy wymiar kary skazano 154 „ounowców” w obwodzie wołyńskim i 105 w obwodzie rówieńskim. W.M. Nikolskij, *Pidpilla OUN(b) u Donbasі*, Kyjiw 2001, s. 129. Nieco odmienne dane: *Litopys neskorenoji...*, s. 294 oraz: W. Serhijczuk, *OUN-UPA w roky wjny. Nowi dokumenty i materialy*, Kyjiw 1996, s. 171.

84 Łącznie w latach 1944-1946 organy bezpieczeństwa (NKGB-MGB) aresztowały w 6 zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR 23 222 „ounowców”, w tym 6856 na Wołyniu. *Litopys neskorenoji...*, s. 286; W.M. Nikolskij, op. cit., s. 108; CDAHOU, F-1, op. 75, s. 73, k. 17, Informacja o stanie walki z bandami OUN-UPA w zachodnich obwodach USRR za 1946 rok według danych MWD USRR, [1947].

85 W lutym-marcu 1945 r. w obwodach wołyńskim i rówieńskim działało 181 rezydentów NKGB i NKWD, 1328 agentów i 9079 informatorów. *Ukrajinskyj...*, s. 519; *Litopys Ukrajinskyj...*, t. 4: *Borot'ba proty UPA i nacjonalistycznoho pidpilla: informacyjni dokumenty CK KP(b)U, obkomiv partiji, NKWS-MWS, MDB-KDB 1943-1959*, Knyha persza: 1943-1945, Kyjiw-Toronto 2002, s. 466; *Litopys Ukrajinskyj...*, t. 8, s. 37.

86 *Politycznyj...*, s. 768-769; D. Wiedieniejew, op. cit., s. 113-116.

ogółu ludności (w niektórych rejonach obwodu wołyńskiego i rówieńskiego dosięgła 15-16% wszystkich mieszkańców, blisko 80% mężczyzn w wieku od 17 do 50 lat) – około 225 tys. z Wołynia, w tym (do września-listopada 1944) co najmniej 17 tys. Polaków. W ciągu stosunkowo krótkiego czasu – ostatniej, zwycięskiej dla ZSRR fazy wojny – straty wyniosły około 69,5 tys. poległych, zmobilizowanych z Wołynia⁸⁷. Jedną z przyczyn tak wysokich ofiar był fakt, że znaczna część mężczyzn była mobilizowana przez pierwszorazowe jednostki wojskowe w „trybie przymusowym” i po kilku tygodniach rzucała na pierwszą linię frontu⁸⁸.

Zarówno względy ekonomiczne, jak i nie mniej ważne polityczne zadecydowały również o tym, że tereny tzw. Zachodniej Ukrainy stały się również rezerwuarem siły roboczej kierowanej na wschód, głównie do przemysłu ciężkiego. Z samego tylko obwodu rówieńskiego w 1944 r. wyjechały 14 592 osoby⁸⁹.

W celu zdławienia ukraińskiego ruchu narodowego sięgnięto do jeszcze jednego środka z bogatego arsenału instrumentów represji – do masowych wysiedleń określonych grup i kategorii ludności, uznanych za stwarzające zagrożenie dla władz radzieckich. Deportacje ludności traktowano jako „uzupełniające środki w walce z bandytyzmem”. Decyzja o wysiedleniach zapadła na przełomie marca i kwietnia 1944 r. Pierwsze transporty z rodzinami „ounowców” z obwodów wołyńskiego i rówieńskiego wyruszyły do Kraju Krasnojarskiego 7 maja 1944 r. Początkowo liczba transportów deportacyjnych była stosunkowo niewielka. Do końca sierpnia 1944 r. na wschód wyruszyło 5 eszelonów z obwodu wołyńskiego i rówieńskiego, liczących 545 rodzin (1719 osób). Transporty z tzw. Ukrainy Zachodniej, które wyruszyły w październiku i listopadzie 1944 r. kierowane były już niemal wyłącznie do północnych rejonów ZSRR m.in. do Komi ASRR. Warunki transportu były niezwykle ciężkie, zimą szczególnie doskwierał brak jakichkolwiek piecyków w wagonach towarowych. Do 15 kwietnia 1945 r. wywieziono i rozsiedlono z obwodów: wołyńskiego – 2192 rodziny (6500 osób) oraz rówieńskiego – 2058 rodzin (5302 osoby)⁹⁰.

W roku 1945 liczba zesłanych poważnie wzrosła. Wiązało się to z nasileniem walki z oddziałami UPA. Deportacje miały być jednym ze środków zastraszania sprzyjającej partyzantom ludności ukraińskiej na tzw. Ukrainie Zachodniej, a także samych partyzantów. W 1946 r. liczba deportowanych wyraźnie spadła. Nie oznaczało to jednak zaniechania stosowania tego środka represji. Trwały przygotowania do jednorazowej, masowej akcji wysiedleńczej, którą ostatecznie przeprowadzono dopiero jesienią 1947 r. Ogółem w latach 1944-1946 z Wołynia wywieziono 14 774 osoby⁹¹.

Mimo pewnych negatywnych sygnałów świadczących o postawie władz radzieckich (zamordowanie por. Jana Rerutki w listopadzie 1943 r. czy rozbrojenie oddziału AK kapitana Władysława Kochańskiego ps. „Bomba” w grudniu 1943 r.) ludność polska w ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej na Wołyń dostrzegała przede wszystkim szansę na poprawę swojego stanu bezpieczeństwa w obliczu zagrożenia ze strony OUN-UPA.

87 DAWO, P-1, op. 3, s. 600, k. 22, Informacja „O stanie mobilizacji podlegających służbie wojskowej i poborowych w obwodzie wołyńskim na 16 listopada 1944 roku”; I.T. Mukowskyj, O.Je. Łysenko, *Zwytiaha i żertownist' Ukrainci na frontach druhoji switowoji wojny*, Kyjiw 1997, s. 399; *Knyha pamjati Ukrainy. Wołyńska obłast'*, t. 1-3, Lwiv 1995; *Knyha pamjati... Riwnenska...*, t. 1-4, Lwiv 1994-1998; *Knyha pamjati Ukrainy. Ternopilśka obłast'*, t. 1-2, Lwiv 1995.

88 *Litopys Ukrainśkoji...*, t. 4, s. 232.

89 Derżawnyj Archiw Rowenskoji Obłasti, R-454, op. 3, s. 23, k. 11. Informacja o liczbie zmobilizowanej zdolnej do pracy ludności do stałej pracy w przemyśle i budownictwie za 1944 rok.

90 G. Hryciuk, op. cit., s. 293-296.

91 Ibidem, s. 296-299, 304.

W sprawozdaniach władz radzieckich z pierwszych miesięcy 1944 r. pobrzmiewało przekonanie o Polakach jako elemencie bardziej lojalnym niż Ukraińcy. Świadectwem tego miał być m.in. stosunek Polaków do mobilizacji do Armii Berlinga, a nawet Armii Czerwonej⁹². W maju 1944 r. na teren Wołynia, w okolice Kiwerc przerzucone zostały oddziały Armii Polskiej w ZSRR Berlinga⁹³. Ich przybycie zostało pozytywnie przyjęte przez miejscowych Polaków. Wcielenie zmobilizowanych z Wołynia i kontakty z ludnością polską nie pozostały także bez wpływu na nastroje żołnierzy i oficerów Armii, o czym nie bez niepokoju pisano w sprawozdaniu radzieckim z 20 czerwca 1944 r.: «Polska ludność przyjmuje wojska polskie z dużą gościnnością, przy czym zwraca uwagę swego rodzaju narodowa godność, często z ogromnym nacjonalistycznym posmakiem.

Niektórzy Polacy zwracają się do polskich oficerów po to, by ich nie kierowano do pracy we wschodnie rejony ZSRR.

Polskie dziewczęta z reguły w niedzielę w strojach świątecznych od rana do wieczora znajdują się w obozach w lesie spacerując z polskimi żołnierzami.

O ożywieniu nacjonalistycznych grup ludności polskiej po dyslokowaniu polskiej armii na terenie obwodu wołyńskiego i mobilizacji do armii Polaków świadczą wypowiedzi na przykład mieszkańca m. Łucka RADZIEWICZA [...]

Osobno należy odnotować, że od momentu dyslokowania na terenie obwodu wołyńskiego polskich jednostek wojskowych skonstatowaliśmy szereg faktów antyradzieckich czynów szczególnie polskich wojskowych, wypadki maruderstwa, nacjonalistycznych i wprost antyradzieckich wypowiedzi [...]

Oprócz tego miały miejsce fakty, gdy żołnierze polskiej armii grozili Ukraińcom stwierdzając: „My Was wyrzniemy, tak jak wy rżnęliście ludność polską”⁹⁴.

Nasilenie radzieckich akcji przeciwpartyzanckich oraz wyjazdy ludności polskiej spowodowały zmniejszenie się liczby ataków ukraińskich na ludność polską – w 1945 r. miało miejsce – według wyliczeń W. i E. Siemaszków 18 przypadków napadów na Polaków, w wyniku których śmierć poniosło 31 osób⁹⁵.

Główny wysiłek radzieckich organów bezpieczeństwa na Wołyniu i w Galicji Wschodniej skierowany był przeciwko członkom ukraińskiego nacjonalistycznego podziemia zbrojnego. Odległe początkowo miejsce zajmowało zwalczanie polskich struktur konspiracyjnych, które zresztą w wyniku krwawego konfliktu ukraińsko-polskiego w 1943 i 1944 r. na Wołyniu zostały osłabione m.in. na skutek ucieczki mas ludności polskiej, a także w efekcie przeprowadzonej na przełomie 1943/1944 r. – zwłaszcza w zachodniej części woj. wołyńskiego – mobilizacji do 27 Dywizji AK, zarządzanej w związku z akcją „Burza”. Aresztowania dotknęły więc w pierwszych miesiącach zarówno członków AK i Delegatury, jak i Polaków oskarżonych o kolaborację z okupantem niemieckim. Od stycznia do 1 czerwca 1944 r. NKWD i NKGB w obwodzie rówieńskim aresztowało 1653 osoby, w tym 1587 Ukraińców, 31 Rosjan oraz 35 Polaków. Wśród zatrzymanych Polaków było 8 „członków PZP” [AK], 1 „członek PSC” [Delegatury], 3 „agentów SD”, 5 „agentów policji”, 1 „agent Gestapo”, 7 „niemieckich po-

92 Idem, *Polityka radziecka wobec ludności polskiej na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1944-1946*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej*, t. 1, red. S. Ciesielski, Wrocław 2002, s. 93-96.

93 F. Zbiniewicz, *Armia Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej*, Warszawa 1963, s. 293.

94 DAWO, P-1, op. 2, s. 4, k. 63-64, Raport na piśmie zastępcy kierownika Wydziału organizacyjno-instruktorskiego wołyńskiego obkomu KP(b)U Smirnowa do kierownika wydziału organizacyjno-instruktorskiego KC KP(b)U Zlenki, 20 VI 1944. Zob. też: F. Zbiniewicz, op. cit., s. 301.

95 W. Siemaszko, E. Siemaszko, op. cit., t. 2, s. 1038.

pleczników”, 2 „zdrajców”, 2 „członków uzbrojonych oddziałów pacyfikacyjnych”, 1 osoba aresztowana za „rozkradanie własności socjalistycznej”, 1 za przechowywanie broni i 1 za bandytyzm. Większe sukcesy odnotowały radzieckie organy bezpieczeństwa w zachodniej części woj. wołyńskiego (obwodzie wołyńskim), w którym aresztowano 75 Polaków, w tym 44 jako „członków PZP”, 14 jako „agentów wywiadu niemieckiego” i 17 jako „aktywnych policjantów”. Wśród zatrzymanych był m.in. „kierownik łuckiego inspektoratu polskiej antyradzieckiej wojskowej organizacji PZP – „Polski Związek Powstańczy” – Leopold Świkła (pseudonim „Adam”), u którego znaleziono m.in. meldunki wywiadowcze o nastrojach Polaków po wkroczeniu Armii Czerwonej⁹⁶. W tym samym czasie w Krzemieńcu zostało zatrzymanych przez krzemieniecki miejski wydział rejonowy NKGB i lwowską grupę operacyjną NKGB 15 osób, oskarżonych o przynależność do „PSC”. Organizacją tą kierować miał „WISZNIEWSKI Michał, s. Józefa, urodzony w roku 1904, narodowości polskiej, z wyższym wykształceniem”, pracujący jako dyrektor elektrowni. Organy bezpieczeństwa w toku śledztwa ustaliły, że na terenie Krzemieńca „PSC” składała się z 4 działów:

1. Służba bezpieczeństwa na czele z Ludwikiem Morawskim
2. Służba informacji na czele z Witoldem Żółkiewskim
3. Służba propagandy kierowana przez Marię Afafkus
4. Wydział pomocy społecznej ludności kierowany przez doktora Łodzińskiego.

Podczas rewizji u dwu zatrzymanych członków podziemia Żółkiewskiego i Kochalika skonfiskowano ukrytą broń i amunicję. Łupem NKGB padły: 4 karabiny, 12 rewolwerów, 1 pistolet maszynowy PPSz, 12 granatów niemieckich i rosyjskich, 408 sztuk amunicji, 2 radiostacje, 3 radiodbiorniki, 1 telefon, 5 słuchawek telefonicznych, 1 transformator i 1 akumulator. Ponadto w ręce funkcjonariuszy NKGB wpadło „wiele różnej antyradzieckiej literatury, ulotek i dokumentów”⁹⁷.

W drugiej połowie roku pewne sukcesy odnotował UNKGB w obwodzie wołyńskim, w którym w trakcie realizacji sprawy agenturalnej „Sejm” udało się wykryć i zlikwidować w listopadzie-grudniu 1944 roku dwa obwody PZP-AK: „Konopie” – działający na terytorium rejonu łuckiego, kiwereckiego i różyszczańskiego oraz „Ława”, działający na terytorium rejonu włodzińskiego-wołyńskiego. Były one podporządkowane i otrzymywały dyrektywy od komendy okręgu PZP-AK nr 997 „Len” w Lublinie⁹⁸.

Zarządzona w końcu grudnia 1944 r. przez L. Berię specjalna akcja przeciwko polskiemu „białopolskiemu i kontrrewolucyjnemu, antyradzieckiemu” elementowi, choć w największym stopniu dotknęła Lwowa i Zagłębia Naftowego, nie ominęła Wołyń. Od początku stycznia do 15 lutego 1945 r. w obwodzie rówieńskim zatrzymane miano 218 Polaków, w tym 38 członków „PSC”, 7 „PZP” i 9 „AK”⁹⁹. Według stanu na 1 kwietnia 1945 r. liczba aresztowanych Polaków przez NKGB wynosiła: w obwodzie rówieńskim

96 W. Serhijczuk, *Deportacja polaków z Ukrainy. Nowidomi dokumenty pro nasylnyčke pereselenia bilshowyc'koju władaju polskoho naselenia z URSS w Polsce w 1944-1946 rokach*, Kyjiv 1999, s. 31-41.

97 Derżawnyj Archiw Lwiwskojj Oblasti, P-3, op. 1, s. 67, k. 36-37, „Raport na piśmie o operacyjnej pracy lwowskiej Grupy Operacyjnej”, 20 V 1944.

98 W. Serhijczuk, *Deportacja...*, s. 109.

99 CDAHOU, F-1, op. 23, s. 1475, k. 23, Pismo sekretarza rówieńskiego obkomu KP(b)U Behmy, „Informacja o reakcji ludności na przesiedlenie Polaków”, 26 II 1945.

– 263 i w obwodzie wołyńskim – 339¹⁰⁰. „Zdecydowane uderzenie operacyjne”, nakazane przez Ł. Berię dokonane zostało także przez organy NKWD – od początków stycznia do 10 kwietnia 1945 r. zatrzymano 36 Polaków we wschodniej i 64 w zachodniej części Wołynia¹⁰¹.

Największy wstrząs i oburzenie wywołało zatrzymanie sędziwego biskupa łuckiego A. Szelażka i grupy księży (Bronisław Drzepecki, Karol Gałęzowski, Adolf Kukuruziński, Józef Kuczynski, Władysław Bukowiński). Po wielu protestach biskupa zwolniono po półtorarocznym pobycie w więzieniu, nakazując mu – na mocy wyroku Naryady Specjalnej (OSO) – wyjazd do Polski. Jego współpracowników po wielomiesięcznym śledztwie skazano na wysokie kary obozu „za zdradę ojczyzny”¹⁰².

Jak wynika ze sprawozdań NKGB wiele z sukcesów NKGB w zwalczaniu polskiego podziemia niepodległościowego wynikało z szerokiego posługiwania się agenturą zwerbowaną spośród aresztowanych najczęściej i złamanych członków polskiego podziemia. Radzieckim organom bezpieczeństwa udało się pozyskać od 1944 do 1946 r. wśród ludności polskiej co najmniej 89 tajnych współpracowników w obwodzie rówieńskim i 176 w obwodzie wołyńskim¹⁰³.

Tragiczne doświadczenia lat 1943-1944, wrogość znacznej części ukraińskiego otoczenia, a także nacisk władz radzieckich spowodował, że ludność polska na Wołyniu stosunkowo łatwiej decydowała się na wyjazd na zachód w ramach akcji przesiedleńczej, zorganizowanej na podstawie umowy o wzajemnym przesiedleniu („ewakuacji” – jak oficjalnie nazywano tą operację) Polaków i Ukraińców zawartej przez PKWN i przedstawicieli RKL USRR w Lublinie 9 września 1944 r. Porozumienie przewidywało rozpoczęcie już 15 października 1944 r. akcji przesiedleń i zakończenie jej do 1 lutego 1945 r. „Ewakuacja” miała mieć charakter dobrowolny, nie wolno było stosować żadnego przymusu wprost lub w formie pośredniej. Przesiedlający się mieli prawo do przewiezienia inwentarza ruchomego o wadze do 2 ton oraz „należącego do ewakuowanego gospodarstwa bydła i ptactwa”. Siedzibą Głównego Pełnomocnika ds. Ewakuacji ludności polskiej był Łuck. Siedziby rejonowych pełnomocników mieściły się zgodnie z umową na Wołyniu – w Kowlu (faktycznie w Lubomlu), Włodzimierzu Wołyńskim, Łucku, Równem, Dubnie, Krzemieńcu. Podstawową „jednostką przesiedleńczą” była reprezentowana przez „głowę” rodzina, którą tworzyli: żona, dzieci, matka i ojciec „ewakuowanego”, osoby pozostające na wychowaniu i wyżywieniu, a także inni domownicy o ile prowadzili „wspólne gospodarstwo z ewakuowanymi”. Dzieci w wieku powyżej 14 lat miały prawo podejmowania samodzielnej decyzji w sprawie wyjazdu. W umowie zabrakło precyzyjnego określenia trybu weryfikacji narodowości wyjeżdżających. Osoby pragnące się przesiedlić wraz z pisemnym lub ustnym zgłoszeniem winny złożyć dokumenty „o narodowości”¹⁰⁴.

100 Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracyi (dalej: GARF), F-9478, op. 1, d. 403, k. 122, „Informacja o aresztach polskiego a[nty]r[adzieckiego] elementu przez organy NKGB zachodnich obwodów Ukrainy według stanu na 1 kwietnia 1945 r.”

101 Ibidem, k. 121, Informacja o aresztach Polaków w zachodnich obwodach Ukrainy na 10 kwietnia 1945 r.

102 R. Dzwonkowski, *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRR 1939-1988*, Lublin 2003, s. 142-147, 202-205, 231-232, 352-354, 359-360, 559-563. Ogółem w latach 40. XX w. więzionych było co najmniej 14 księży z diecezji łuckiej. L. Popek, *Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (1918-1944)*, [w:] *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918-1997*, opr. L. Popek, Lublin 1999, s. 42-43.

103 *Polska i Ukraina...*, t. 2, s. 867, 877.

104 *Deportacji. Zachidni Zemli Ukrainy kinca 30-ch – poczatku 50-ch rr. Dokumenty, materiały, spohady. U trioch tomach*, t. 1: 1939-1945, Lwów 1996, s. 287-293, 305.

Pierwsza faza przesiedlenia – rejestracja osób zamierzających wyjechać – miała rozpocząć się już 15 września i zakończyć się 15 października 1944 r. Były to terminy nierealne. Główny Pełnomocnik przybył do Łucka dopiero 23 października, a do 1 listopada udało się zorganizować aparat rejonowego pełnomocnika w Łucku i powołać jedynie pełnomocników i ich zastępców w Kowlu, Równem i Włodzimierzu Wołyńskim¹⁰⁵. Pracę polskiego aparatu przesiedleńczego dezorganizowały aresztowania ich pracowników – łącznie z rejonowymi pełnomocnikami, jak np. Henryk Nejman w Równem¹⁰⁶.

Strona radziecka przystępując i próbując forsować przesiedlenie ludności polskiej z „zachodnich obwodów ZSRR” dysponowała precyzyjnymi i szczegółowymi, ale niewiarygodnymi danymi dotyczącymi liczby obywateli polskich, którzy mogli skorzystać z umowy wrześniowej. W styczniu 1945 r. liczbę Polaków (obywateli polskich) na Wołyniu określano na 117 202¹⁰⁷, natomiast w końcowym sprawozdaniu o przebiegu ewakuacji z 15 września 1946 r., ustalono ją na 142 tys.¹⁰⁸ Na Wołyniu według danych polskich placówek przesiedleńczych zamieszkiwało 147 589 byłych obywateli polskich mających prawo do ewakuacji, w tym około 140 tys. Polaków, ponad 6400 Żydów i ponad 1000 osób innych narodowości w małżeństwach mieszanych. Najwięcej Polaków mieszało w pow. łuckim – 41 500, rówieńskim – 21 000, kostopolskim – 17 300 i sarneńskim – 14 740, najmniej w jednym z najbardziej dotkniętych cystką etniczną pow. horochońskim – zaledwie 1234. Ludność żydowska skupiała się głównie w pow. rówieńskim – 2483, sarneńskim – 1149, łuckim – ponad 600 i kostopolskim – 467¹⁰⁹.

Trudności ze zorganizowaniem i skompletowaniem obsady przedstawicielstw, brak dostatecznej liczby środków transportu od początku stawały pod znakiem zapytania zakończenie przesiedleń w ciągu kilku miesięcy. Pomimo tego władze radzieckie rozpoczęły ożywioną akcję propagandową, zachęcającą Polaków do wyjazdu na obszary „Polski lubelskiej” wyzwolone spod okupacji niemieckiej. Same apele i zachęty nie były w stanie przełamać oporu większości miejscowej ludności polskiej, nie tylko czekającej na ostateczne regulacje graniczne, ale i nie mającej właściwie dokąd wyjechać. Wyjątkiem była m.in. „ludność wiejska Wołynia”, która, jak pisał już w listopadzie 1944 r. Główny Pełnomocnik w Łucku, „nękana napadami band wprost zebrze o wyjazd”¹¹⁰.

105 Ibidem, s. 332.

106 CDAHOU, F-1, op. 23, s. 1465, k. 18, Pismo zastępcy Głównego Przedstawiciela rządu USRR płk. Grebczenki do sekretarza KC KP(b)U D. Korotczenki, 17 III 1945.

107 *Deportacji...*, s. 415.

108 *Deportacji...*, t. 2:1946-1947 rr., Lwów 1998, s. 130.

109 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Rejonowy Pełnomocnik w Dubnie, t. 5, k. 11, 14, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Dubnie z 1945; Rejonowy Pełnomocnik w Krzemieńcu, t. 5, k. 10, 14, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Krzemieńcu z 1945; Rejonowy Pełnomocnik w Łucku, t. 4, k. 23, 26, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Łucku; k. 34, Zestawienie liczby dodatkowo zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszarów podległych RPR w Łucku, Kowlu i Włodzimierzu Wołyńskim z 1946; Rejonowy Pełnomocnik w Równem, t. 4, k. 6, 24, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Równem z 1946; ibidem, t. 5, k. 4, Zestawienie liczby dodatkowo zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Dubnie z 1946; Rejonowy Pełnomocnik we Włodzimierzu Wołyńskim t. 4, k. 10, 11, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR we Włodzimierzu Wołyńskim z 1945; DAWO, R-919, op. 1, s. 10, k. 113, Informacja o liczbie rodzin narodowości polskiej, które wyjechały z obwodu wołyńskiego do Polski [b. d., 1946]; *Deportacji...*, t. 2, s. 130-131.

110 *Przesiedlenie ludności polskiej w Kresów Wschodnich do Polski 1944-1947*, red. S. Ciesielski, Warszawa 1999, s. 66.

Rejestrację ludności polskiej i żydowskiej rozpoczęły jeszcze w październiku 1944 r. placówki radzieckie, przed ukonstytuowaniem się polskich pełnomocnictw. Efekty ich pracy były znikome. Do 2 listopada 1944 r. najwięcej chętnych zarejestrowało się w Równem, Włodzimierzu i Kowlu¹¹¹. Ostatecznie termin rejestracji przesunięto na... 15 stycznia 1946 r. a końcowy termin wyjazdu osób zarejestrowanych ustalono na 15 czerwca 1946 r.¹¹²

Na tempo rejestracji wpływ miały przede wszystkim wydarzenia polityczne związane ze sprawą polską, zwłaszcza z kwestią granic, a także postępowanie władz radzieckich wobec ludności polskiej. Dla ludności wiejskiej sprawą – dosłownie – życia i śmierci był poziom poczucia bezpieczeństwa i zagrożenia wywołany działalnością oddziałów UPA i bojówek OUN. Dodatkowym impulsem zachęcającym do opuszczenia stron rodzinnych były też szeroko nagłaśniane wyniki konferencji krymskiej, w komunikacie z której *expressis verbis* została wyrażona zgoda mocarstw zachodnich na przesunięcie wschodniej granicy Polski na linię Curzona¹¹³.

Wraz z rozpoczęciem działalności placówek polskich, w grudniu 1944 r. liczba osób rejestrujących się na wyjazd zaczęła wzrastać. Do 1 stycznia 1945 r. zgłosiły się 139 724 osoby, najwięcej na Wołyniu (około 87 tysięcy)¹¹⁴. Ostatecznie chęć „ewakuacji” z Wołynia i południowych skrawków Polesia wyraziło (według danych z 31 lipca 1946 r.) 48 938 rodzin (149 814 osób), w tym 142 393 Polaków, 6175 Żydów i 1246 innych¹¹⁵.

Nim jeszcze ruszyła zorganizowana akcja przesiedleńcza latem 1944 r., nową granicę polsko-radziecką przekroczyła ludność polska szukająca schronienia przed atakami ukraińskimi lub obawiająca się ponownego zetknięcia z radziecką rzeczywistością. Już po przetoczeniu się frontu, prawdopodobnie w końcu lipca lub na początku sierpnia 1944 r., przez Bug przeszło około 300 – według ocen radzieckich – rodzin polskich z rejonu Werby i Uściługa¹¹⁶.

Pierwsze transporty przesiedleńców ruszyły dopiero na przełomie listopada i grudnia 1944 r.¹¹⁷ Strona polska w 1944 i na początku 1945 r. dążyła do maksymalnego spowolnienia procesu wysiedlenia ludności polskiej. Możliwości Polski Lubelskiej wchłonięcia wielusettyśycznej masy przesiedleńców były nader ograniczone. Zwiększenie tempa rejestracji i dążenie do jak najszybszego wyjazdu, które ogarnęło część ludności polskiej zimą i wiosną 1945 r. natrafiło także na poważne problemy transportowe. W lutym i marcu doszło do niemal zupełnego zahamowania ewakuacji na skutek braku wagonów kolejowych. Chęć jak najszybszego opuszczenia terenów radzieckich

111 CDAHOU, F-1, op. 23, s. 790, k103, Informacja o pracy Głównego Przedstawiciela rządu USRR do spraw ewakuacji ludności polskiej z terytorium USRR, [po 2 XI 1944].

112 CDAHOU, F-1, op. 23, s. 1468, k. 326-327, Protokół uzupełniający do porozumienia między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego i rządem Ukraińskiej SRR z 9 września 1944 o ewakuacji polskich obywateli z terytorium USRR i ukraińskiej ludności z terytorium Polski, 20 IX 1945; *Przesiedlenie...*, s. 28.

113 G. Hryciuk, *Przemiany...*, s. 321-322.

114 W. Serhijczuk, *Deportacja...*, s. 90-91.

115 AAN, GPL, t. 51, k. 34, Wykaz osób i ich mienia zarejestrowanych do repatriacji z USRR do Polski na dzień 30 IX 1945; k. 60, Wykaz osób i ich mienia zarejestrowanych do repatriacji z USRR do Polski na dzień 31 XII 1945; k. 76, Wykaz osób i ich mienia zarejestrowanych do repatriacji z USRR do Polski na dzień 31 III 1946; k. 93, Wykaz osób i ich mienia zarejestrowanych do repatriacji z USRR do Polski na dzień 31 VII 1946.

116 CDAHOU, F-1, op. 23, s. 793, k. 9, Pismo sekretarza wołyńskiego obkomu KP(b)U do N. Chruszczowa, 3 VIII 1944.

117 *Przesiedlenie...*, s. 66.

skłaniała ludność polską do poszukiwania środków transportu na własną rękę, a nawet do nielegalnego przekraczania granicy¹¹⁸. Na Wołyniu w rejonie Rożyszcza wobec braku „transportów kolejowych”, w obliczu pogarszającego się położenia materialnego pojawiały się głosy, „że o ile nie będzie transportu w miesiącu kwietniu wiele furmanek (około 200-250) wyjedzie w stronę granicy, mimo zakazu i wstrzymania transportów kołowych, a nawet rzuci wszystko i uda się w drogę pieszo”¹¹⁹. Główny Pełnomocnik do spraw Ewakuacji w Łucku w swoim sprawozdaniu z kwietnia 1945 r. pisał: „Nie da się wprost opisać, jakie u ludzi panuje nastawienie. Rzucić wszystko i za wszelką cenę wyjechać. Na stacjach gromadzą się tłumy i oczekują tygodniami. Żadne tłumaczenie tu nie pomoże”¹²⁰.

Prawdopodobnie pod presją radziecką, ale też w obliczu oczekiwań tysięcy osób pragnących możliwie najszybciej wyjechać na zachód, strona polska zgodziła się na zwiększenie liczby osób przewożonych w pojedynczym wagonie (do 16 osób w wagonie 2-osiowym i 32 w 4-osiowym), a co za tym idzie na wprowadzenie ograniczeń co do ilości przewożonego bagażu. W końcu marca 1945 r. – po uwolnieniu spod okupacji niemieckiej reszty terytorium Polski i w obliczu obejmowania administracji na ziemiach postulowanych – odwołano wszelkie ograniczenia „w wysyłaniu ludzi” z terenów Ukraińskiej SRR¹²¹. Nie udało się jednak, mimo monitów Głównego Pełnomocnika i Rejonowych Pełnomocników, znieść ograniczeń na przewóz dobytku ludności polskiej. Co więcej, strona polska wyraziła zgodę na wykorzystanie wagonów otwartych, a nawet lor dla przewozu osób i ich mienia, a w maju 1945 r. gromadzenia ludzi na stacjach załadowania i na rampach jeszcze przed przybyciem i podstawieniem wagonów¹²².

Do 1 stycznia 1945 r. na zachód wyjechały 18 023 osoby, głównie z obwodów rówieńskiego i wołyńskiego¹²³. Mimo wyraźnego zwiększenia liczby zarejestrowanych, tempo przesiedlenia było stosunkowo powolne – do końca pierwszego kwartału 1945 r. (1 kwietnia 1945 r.) wyjechało z Wołynia 42 259 osób (tj. niemal połowa wszystkich przesiedleńców z Kresów Południowo-Wschodnich)¹²⁴. Od maja 1945 r. nastąpiło przyspieszenie akcji przesiedleńczej. Według danych na 31 lipca 1945 r. wyjechały (według danych polskich) 121 833 osoby (tj. 85,5% zarejestrowanych), według danych z 30 września 1945 r. – 134 514 (ponad 93% wszystkich zarejestrowanych)¹²⁵. Do końca 1945 r. wyjechały 136 743 osoby¹²⁶. W okresie zimowym – od grudnia

118 *Deportacji...*, t. 1, s. 415; *Polska i Ukraina...*, t. 2, s. 331, 379, 393.

119 AAN, Rejonowy Pełnomocnik w Łucku, t. 3, k. 13, Sprawozdanie z wyjazdu do rej. Rożyszcza referenta spraw wiejskich Jana Wodnickiego, 21 IV 1945.

120 *Przesiedlenie...*, s. 141.

121 *Ibidem*, s. 126.

122 AAN, Rejonowy Pełnomocnik w Stanisławowie, t. 3, k. 23, Pismo Rejonowego Pełnomocnika w Stanisławowie do GPL, 1 X 1945.

123 W. Serhijczuk, *Deportacja...*, s. 90–91.

124 AAN, PUR, XI, t. 109, k. 74, Sprawozdanie ogólne o ludności ewakuowanej z USSR do Polski na dzień 1 IV 1945.

125 AAN, GPL, t. 51, k. 9, Wykaz osób i mienia repatriowanych do Polski na dzień 31 lipca 1945; k. 36, Wykaz osób i mienia repatriowanych z USRR do Polski na dzień 30 września 1945. Zob. też: S. Ciesielski, *Z Wołynia do Polski. Przesiedlenie ludności polskiej w latach 1944-1947*, [w:] *Wokół historii i polityki. Studia z dziejów XIX i XX wieku dedykowane Profesorowi Wojciechowi Wrzesińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Ruchniewicz, J. Tyszkiewicz, Toruń 2004, s. 125.

126 AAN, GPL, t. 51, k. 62, Wykaz osób i mienia repatriowanych z USRR do Polski na dzień 31 grudnia 1945. Według danych ukraińskich do Polski wyjechały 604 001 osoba. CDAHOU, F-1, op. 23, s. 2615, k. 2, Raport na piśmie „O przebiegu ewakuacji ludności polskiej z terytorium zachodnich obwodów USRR do Polski, 2 I 1946”.

1945 r. do końca marca 1946 r. – przesiedlono jedynie 2199 osób. W niektórych rejonach akcja przesiedleńcza zakończyła się zimą 1945/46, a do początków 1946 r. zlikwidowano nawet aparaty Rejonowych Pełnomocników w Dubnie i Włodzimierzu Wołyńskim. Ewakuacja ludności polskiej i żydowskiej zakończyła się zasadniczo w lipcu 1946 r. Do końca tego miesiąca wyjechało 45 181 rodzin, liczących 139 901 osób¹²⁷.

W wyniku przesiedlenia ludności polskiej swoje dotychczasowe miejsca zamieszkania opuściło z Wołynia 140 700 osób, w tym nie więcej niż 133,9 tys. Polaków, ponad 5,8 tys. Żydów i blisko 1 tys. innych¹²⁸. Pozostało – według obliczeń radzieckich władz bezpieczeństwa – jedynie 2986 Polaków w obwodzie rówieńskim i zaledwie 883 w obwodzie wołyńskim¹²⁹.

Po całkowitej niemal depolonizacji Wołynia, nastąpiło także niejako „symboliczne” zatarcie części śladów wielowiekowej obecności ludności polskiej na tym obszarze. Przemianowano setki nazw własnych kojarzących się z niedawną przeszłością. Była to, dokonywana już przez władze radzieckie, swoista kontynuacja działań zapoczątkowanych jeszcze jesienią 1943 r. przez nacjonalistów ukraińskich¹³⁰.

Miejsce wysiedlanej ludności polskiej zająć mieli Ukraińcy „ewakuowani” na mocy tegoż samego porozumienia z 9 września 1944 r. z Polski. Większość z nich jednak – jak wynika z początkowych ustaleń władz radzieckich – miała być kierowana do wschodnich i południowych rejonów USRR. Według skorygowanych już w 1945 r. planów na obszarze Wołynia osiedlić miano 7252 rodzin w obwodzie wołyńskim i 4936 (1313 więcej) rodzin w obwodzie rówieńskim¹³¹.

W pierwszej fazie „ewakuacji” ludności ukraińskiej, przesiedlenie miało charakter „dobrowolny”, o wyjeździe decydował raczej przymus sytuacyjny, w którym znaleźli się Ukraińcy zamieszkali na wschodnich terenach Polski w nowych granicach niż brutalny nacisk władz czy użycie jednostek wojskowych. Zakończyła się ona wiosną 1945 r., gdy akcja wysiedleńcza uległa wyraźnemu wyhamowaniu. Wpływ na to miały, oprócz niechęci miejscowej ludności, akcji OUN-UPA zmierzającej do zatrzymania

127 AAN, GPL, t. 51, k. 95, Wykaz osób i mienia repatriowanych z USRR do Polski na dzień 31 lipca 1946.

128 AAN, Rejonowy Pełnomocnik w Dubnie, t. 5, k. 11, 14, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Dubnie z 1945; Rejonowy Pełnomocnik w Krzemieńcu, t. 5, k. 10, 14, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Krzemieńcu z 1945; Rejonowy Pełnomocnik w Łucku, t. 4, k. 23, 26, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Łucku; k. 34, Zestawienie liczby dodatkowo zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszarów podległych RPR w Łucku, Kowlu i Włodzimierzu Wołyńskim z 1946; Rejonowy Pełnomocnik w Równem, t. 4, k. 6, 24, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Równem z 1946; t. 5, k. 4, Zestawienie liczby dodatkowo zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR w Dubnie z 1946; Rejonowy Pełnomocnik we Włodzimierzu Wołyńskim t. 4, k. 10, 11, Zestawienie liczby zarejestrowanych i ewakuowanych Polaków i Żydów z obszaru podległego RPR we Włodzimierzu Wołyńskim z 1945; DAWO, R-919, op. 1, s. 10, k. 113, Informacja o liczbie rodzin narodowości polskiej, które wyjechały z obwodu wołyńskiego do Polski [b. d., 1946]; *Deportacji...*, t. 2, s. 130–131. Zob. też: W. Serhijczuk, *Deportacja...*, s. 172.

129 *Polska i Ukraina...*, t. 2, s. 915.

130 G. Hryciuk, *Przemiany...*, s. 55. 9 października 1943 r. referent organizacyjno-mobilizacyjny rówieńskiego nadrejonu OUN wydał „Rozkaz nr 4”, w którym nakazywał „1. W terenie, gdzie znajdują się polskie pomniki, kościoły itp. polskie figury, wszystko porozrywać, roznieść w proch, nie zostawić nawet miejsca [śladu]”. *Litopys Ukrajinskoji...*, t. 11: *Mereża OUN(b) i zapillia UPA na terytoriji WO „Zahrawa”, „Turiv”, „Bohun” (serpeń 1942 – hrudeń 1943 rr.)*. *Dokumenty*, Kyjiv – Toronto 2007, s. 707.

131 *Deportacji...*, t. 2, s. 177.

ludności ukraińskiej, także informacje o nadzwyczaj trudnych warunkach życia we wschodnich i południowych rejonach USRR¹³².

Jeszcze w 1945 r. rozpoczęła się ucieczka, przybierająca niekiedy rozmiary exodusu, ludności ukraińskiej przesiedlonej z Polski na wschód USRR do jej zachodnich obwodów. Nieco lepsze były warunki, jakie spotykali przesiedleńcy w Galicji Wschodniej i na Wołyniu. Trafiali oni najczęściej do wsi i osad w miejsce jej dotychczasowych polskich mieszkańców. Jednak i tutaj spotykali się z poważnymi kłopotami i ograniczeniami. Jeszcze w 1944 r. na mocy decyzji władz centralnych w Moskwie wyłączono spod osiedlenia 50 kilometrową strefę nadgraniczną, co oznaczało – teroretyczne jak się później okazało – zamknięcie przed przesiedleńcami z Polski wielu rejonów m.in. w obwodzie wołyńskim¹³³.

Najbardziej zdeterminowana część ludności ukraińskiej próbowała powrócić z terenu Ukrainy do swoich miejsc rodzinnych. Skala powrotów była niemała – do powiatu hrubieszowskiego wrócić miało 40 rodzin ukraińskich z Wołynia¹³⁴.

Od września 1945 r. wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski – wraz z większym zaangażowaniem jednostek wojskowych do akcji „zabezpieczania” akcji ewakuacyjnej i walki z ukraińskim podziemiem nacjonalistycznym – nabrało cech w pełni przymusowych¹³⁵. Podstawowa faza ewakuacji ludności ukraińskiej zakończyła się 1 sierpnia 1946 r. Ogółem z Polski wyjechało (do 20 listopada 1946 r.) 482 800 osób, w tym 439 903 Ukraińców, 23 848 Rosjan („russkich”), 18 759 Rusinów, 126 Białorusinów i 244 innych. Bezpośrednio do 6 zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR w latach 1944-1946 przybyło 323 tys. osób, z tego do obwodu wołyńskiego – 22 346, rówieńskiego – 17 102¹³⁶. Znaczna część rodzin ukraińskich wysiedlonych z Lubelszczyzny trafiła na obszary Wołynia. Większość przybyłych osiadła na wsi. Dodatkowo w latach 1945-1947 na Wołyń i do Galicji Wschodniej przeniosło się co najmniej 80 tys. osób, które początkowo skierowano do wschodnich i południowych obwodów USRR. Na około 400 tys. osób (97 tys. rodzin), które pod koniec 1947 r. zamieszkiwały na tzw. Zachodniej Ukrainie, ponad 92 tys. osiedliło się na obszarze Wołynia (bez obszaru dawnego pow. krzemienieckiego, za to z przyłączonymi terenami dawnego województwa poleskiego)¹³⁷. Ogółem do końca 1947 r. w obwodzie wołyńskim osiedliło się 14 847 rodzin (52 770 osób) z Polski, w tym 6826 rodzin (25 159 osób) przybyłych bezpośrednio z terenów polskich, 7997 rodzin (27 483 osoby) ze wschodnich i centralnych obwodów Ukrainy i 30 rodzin (115 osób) z obwodu stanisławowskiego. Jedyne 4 rodziny (13 osób) zdecydowały się na przeniesienie do obwodu lwowskiego¹³⁸. Do

132 *Polska i Ukraina...*, t. 2, s. 919.

133 DAWO, R-919, op. 1, s. 3, k. 38, Informacja o rozsiadaniu i zagospodarowaniu ludności ukraińskiej, przybyłej z Polski w trybie ewakuacji w obwodzie wołyńskim według stanu na 15 VIII 1946; ibidem, P-1, op. 2, s. 17, k. 77, Pismo dowódcy 90 oddziału pogranicznego do pełnomocnika do spraw przesiedlenia w Łucku, 11 XII 1944; *Deportacji...*, t. 1, s. 608-609.; ibidem, t. 2, s. 211.

134 Z USRR ogółem nielegalnie powrócić miało na Lubelszczyznę około 2 tys. osób. *Deportacji...*, t. 2, s. 24-25; Z. Mańkowski, *Stosunki polsko-ukraińskie w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie i ich skutki w latach 1939-1947*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 12-13: 2000-2002, Przemysł 2003, s. 73.

135 *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, t. 1: *Dokumenty 1944-1945*, ed. E. Misito, Warszawa 1996, s. 12.

136 *Deportacji...*, t. 2 s. 176-177.

137 Ibidem, s. 176.

138 DAWO, R-919, op. 1, s. 10, k. 77, Informacja o gospodarczym urządzeniu ukraińskich rodzin przybyłych z Polski i rozsiadlonych na terytorium obwodu wołyńskiego według stanu na 1 stycznia 1948 roku. W 1948 r. liczba przesiedleńców z Polski zwiększyła się już nieznacznie – do 1 września 1948 r. już tylko o 220 osób. DAWO, R-919, op. 1, s. 10, k. 106, Informacja o liczbie przesiedleńców z Polski zarejestrowanych w obwodzie i zapewnieniu im domów, mieszkań i ziemi w obwodzie wołyńskim na 1 IX 1948 r.

obwodu rówieńskiego przesiedlono bezpośrednio z Polski 4682 rodziny, tymczasem na skutek dopływu ze wschodnich i południowych rejonów Ukrainy liczba rodzin przybyłych z Polski do 25 października 1947 r. wzrosła do 10 147 (tj. prawie 40 tys. osób)¹³⁹.

Pod koniec 1946 r. przesiedliło się z Bułgarii również 1309 osób „pochodzenia rosyjskiego”, z których 499 rozsiedlono w obwodzie rówieńskim „w domach należących wcześniej do Czechów”¹⁴⁰.

Na mocy porozumienia radziecko-czechosłowackiego z 10 lipca 1946 r. do Czechosłowacji przesiedlić się miała ludność czeska z Wołynia (z obszaru dawnej guberni wołyńskiej, a więc terenów należących wcześniej do państwa polskiego, jak i z okolic Szepietówki i Żytomierza), równocześnie prawo wyjazdu do ZSRR zyskali optanci narodowości ukraińskiej, rosyjskiej i białoruskiej z obszaru Czechosłowacji¹⁴¹. Pierwszy transport z ludnością czeską wyruszył 30 stycznia 1947 r. z Dubna. Akcja przesiedleńcza zakończyła się 10 maja 1947 r. Z Wołynia w 87 transportach wyjechali niemal wszyscy (33 077 osób, w tym 32 237 Czechów oraz 840 przedstawiciele innych narodowości, m.in. 545 Ukraińców, 135 Polaków, 131 Rosjan i in.) spośród 34 010 zarejestrowanych, w tym prawie 7,8 tys. z obwodu wołyńskiego i ponad 19,9 tys. osób z obwodu rówieńskiego¹⁴². Transporty z optantami z Czechosłowacji zaczęły przybywać na Wołyń na początku lutego 1947 r. Planowano przesiedlenie 3674 rodzin (około 16,5 tys. osób), w tym 2688 rodzin do obwodu rówieńskiego i 988 do obwodu wołyńskiego. Osiedlać je miano w domach opuszczonych przez ludność czeską. Jednak znaczną część zabudowań zajęła miejscowa ludność lub przesiedleńcy z Polski, mieszkający wcześniej i pracujący w gospodarstwach czeskich. Wywołało to konflikty między ludnością przyjezdną a miejscową lub przybyłą z Polski, skłaniało nawet część przesiedleńców do podjęcia starań o powrót do Czechosłowacji¹⁴³. Ostatecznie na Ukrainę przesiedliła się znacznie mniejsza, niż planowano, liczba rodzin narodowości ukraińskiej – 670 rodzin (3244 osoby) do obwodu wołyńskiego i 1838 rodzin (8892 osoby) do obwodu rówieńskiego¹⁴⁴.

Wkrótce po zakończeniu działań wojennych rozpoczęła się repatriacja osób deportowanych na roboty przymusowe do III Rzeszy. Największe nasilenie miała ona w 1946 r. Dane z obwodu wołyńskiego, do którego miało wrócić do 10 kwietnia

139 N. Danytycha, *Problema zabezpečennia żyłtowymy i hospodarskymy prymiszczenniami ukrajinciw iz Polszczy w URSR u 1944-1950-ch rr.* (Na materiałach zachidnych obłastej Ukrainy), [w:] *Ukrajina-Polszcza: istoryczna spadszczyna i suspilna swidomist*, wyp. 2: *Deportacji 1944-1951*, Lwiv 2007, s. 112-125.

140 *Deportacji...*, t. 2, s. 207.

141 *ČSR a SSSR 1945-1948. Dokumenty mezivládních jednání*, Brno 1997, s. 241-246.

142 J. Vaculík, *Dějiny vołyńských Čechů. III (1945-1948)*, Brno 2001, s. 63-70; *Deportacji...*, t. 2, s. 212. Liczba reemigrantów Czechów z obwodu wołyńskiego zbliżona jest do liczebności ludności czeskiej w obwodzie z 1944 r., w przypadku obwodu rówieńskiego liczba przesiedlonych Czechów (około 19 900) jest znacząco niższa od liczby 28 843 Czechów wykazanych w 1944 r. Dane z 1944 r. wydają się więc uwzględniać zmobilizowanych do 1 Korpusu Czeskiego gen. L. Svobody.

143 *Deportacji...*, t. 2, s. 208-209, 212-213, 295-297.

144 DAWO, R-919, op. 1, s. 10, k. 70, Informacja o zagospodarowaniu przesiedleńców z Czechosłowacji rozsiedlonych w rejonach obwodu wołyńskiego [I VIII 1948?]; *Deportacji...*, t. 2, s. 291, 295. Według wspólnego protokołu radziecko-czeskiego z 25 czerwca 1947 r. z okręgów praskiego, pilzeńskiego, brneńskiego, bratysławskiego, preszowskiego, bardziejowskiego, madzilaborckiego i humenskiego na Ukrainę wyjechało mniej osób – 2050 rodzin (8556 osób) z 2506 rodzin (10 446 osób) w ogóle zarejestrowanych, w tym 362 osoby z terenów czeskich i 1886 rodzin (8194 osoby) z obszaru Słowacji. *ČSR a SSSR...*, s. 344-346; J. Vaculík, op. cit., s. 72.

1946 r. niemal 70% wywiezionych (13 513 na 19 840), sugerowałyby, że repatriacja objęła zdecydowaną większość robotników przymusowych z Wołynia¹⁴⁵.

Do połowy 1947 r. została także zdemobilizowana większość żołnierzy wcielonych do Armii Czerwonej w 1944 i 1945 r. Jako pierwsi, jeszcze w 1945 r., wracać zaczęli inwalidzi. Do 1 czerwca 1947 r. zwolniono z wojska na Wołyniu – 82 618 żołnierzy (szeregowych i podoficerów)¹⁴⁶.

Zniszczenia wojenne, niezwykle ciężkie warunki bytowe odbiły się na stanie zdrowia ludności, a także wielkości przyrostu naturalnego. W obwodzie wołyńskim w 1944 r. odnotowano wiele przypadków zachorowań epidemicznych. Najgorszą sytuację odnotowano w rejonie maniewickim, w którym na 18 800 mieszkańców na tyfus płamisty chorowało około 2 tysięcy osób. Oprócz najczęściej spotykanego tyfusu (również brzusznego), dyzenterii, odry na Polesiu Wołyńskim dość często występowała również malaria¹⁴⁷. Stan zdrowia, warunki życia powodowały w niektórych rejonach nadal wysoką śmiertelność, zwłaszcza dzieci do 1 roku życia, która była jedną z przyczyn ujemnego przyrostu naturalnego w pierwszym powojennym roku. Według danych urzędów stanu cywilnego w obwodzie wołyńskim w 1945 r. zarejestrowano 9783 narodzin oraz 13 162 zgony. Podobna sytuacja panowała w obwodzie rówieńskim. W kolejnych latach sytuacja wyraźnie się poprawiła¹⁴⁸.

Pierwsze lata powojenne nie pozwoliły ludności Wołynia cieszyć się upragnionym pokojem. Cały region pozostał areną brutalnej wojny, mającej znamiona walki bratobójczej, w trakcie której próbowano narzucić jego mieszkańcom obce i nienawistne zasady ustrojowe, w sposób zasadniczy i nieodwracalny zmienić ich dotychczasowy sposób życia, jego normy i wartości. W okresie tym nie tylko w wyniku decyzji polityków, ale także w rezultacie antagonizmu na podłożu etnicznym setki tysięcy wołyńskich Polaków, Czechów, Ukraińców musiało opuścić – w większości na zawsze – swoją małą ojczyznę. Zniszczony wojną Wołyń stał się niemal czysto ukraińskim, tracąc ostatecznie swój wielonarodowy charakter, przestając być miejscem styku oraz wzajemnego przenikania się i oddziaływania różnych języków, kultur i religii.

---

145 DAWO, P-1, op. 2, s. 61, k. 9, Informacja o liczbie obywateli USRR internowanych przymusowo uprowadzonych przez faszystów w okresie tymczasowej okupacji, którzy wrócili do ojczyzny na 10 IV 1946 r.

146 *Sprawka o koliczestwie wojennosłużaszczich żołdat i sierżantow uwolonych po demobilizacji i priniatych na wojskij ucet po sostojaniju na 1 ijunia 1947 goda*, „Wojenno–istoriczeskij żurnal” 1989, nr 8, s. 29.

147 DAWO, P-1, op. 2, s. 3, k. 18, Polityczna informacja o stanie obwodu wołyńskiego i pracy wołyńskiego obkomu KP(b)U, 15 XI 1944.

148 CDAWOWUU, R-582, op. 11, s. 208, k. 78, Informacja o naturalnym ruchu ludności w 1947 i 1948 r.

Znaczek specjalny radzieckiej poczty wydany z okazji agresji Armii Czerwonej na Polskę. Propagandowy napis głosił, że 17 września 1939 r. dokonano się „oswobodzenie” zachodniej Białorusi i Ukrainy. Ze zbiorów Jacka Kolbuszewskiego, reprodukcja życzliwie udostępniona przez Wydawnictwo Dolnośląskie Sp. z o.o. we Wrocławiu.

Grupa osadników wojskowych z Wołynia deportowanych 10 lutego 1940 wraz z rodzinami do ZSRR. Aresztowani w kwietniu 1941 przez NKWD i osadzeni w więzieniu śledczym w Wołogdzie. Zwolnieni we wrześniu 1941 na mocy układu Sikorski – Majski. Zdjęcie wykonane tuż po wyjściu z więzienia, Wołogda 8 września 1941. Siedzą od prawej: Bazyli Gieryłak, Jadwiga Marczykova, Adam Szalka; stoją od prawej: Panek, Leon Widmański, Michał Szklarski, Piotr Borowiec, Lipiński. Fot. nieznanego autora, ze zbiorów Ośrodka KARTA